

Striker Sándor

Kulturális meghatározottság és gömb-gondolkodás

„Az erkölcsi elv” című doktori disszertációm¹ és az annak alapján *Az ember tragédiája rekonstrukciója* címmel kiadott könyv kultúraelméleti tétele az volt, hogy be vagyunk zárva kulturális hagyományainkba – s e tételt, mint az mára már kiderült, a könyv recepciója is bebizonyította. A könyv záró fejezetében kísérletet tettem Madách *Tragédiájának* és Multatuli *Max Havelaarjának*² összehasonlítására.³ Ennek egyik tétele az, hogy a *Tragédia* holland, illetve a *Max Havelaar* magyar recepciója jelentéktelen volt – bár a *Tragédiát* német után másodikként hollandra fordították le még a 19. században, és a *Max Havelaart* három különböző fordításban adták ki magyarul a 20. században.⁴ A két mű kölcsönösen süket fülekre talált a másik kultúrában. Ezt tanulmányomban a kulturális kontextusok szűrő-hatásával indokoltam: bizonyos dolgokat nem akar egy kultúra meghallani, mert nem illeszkedik hagyomány- és vágy-struktúrájába.

Tanulmányom kizárólag Madách-recepciót kapott. Egyetlen reflexió sem született, amelyben érdemében foglalkoztak volna a *Max Havelaarral*, egyedül Németh G. Béla tett említést a könyv utolsó fejezetéről, esetlegesen vélt az összevetést.⁵ Senki nem foglalkozott magával a felvetéssel, hogy az egyik nemzet emblemikus szerzője és annak emblemikus műve miért marad visszhang nélkül a másik nemzet olvasótáborában, és viszont – még olyan esetben is, amikor (mint azt bizonyítani kívántam) tartalmát tekintve a két mű ugyanazt az üzenetet kívánta eljuttatni olvasóihoz. Azaz Madách és Multatuli csak a maguk hazájában lehettek proféták.

A kultúra tehát immunrendszer is, elhárítja a tőle idegennek vélt gondolati paradigmákat. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor felhívják a figyelmet a kultúra immunrendszer-jellegű interpretálásának veszélyeire,⁶ azonban álláspontom szerint még ha a tudományos diskurzusban valóban kerülendő is a túlzott biologizálás, mégis használható az analóg immunrendszer-fogalom mint a kultúrák *egyik működési aspektusa*. Az evolúció-biológus Jared Diamond beszámol kultúrák pusztulásáról, részletesen tárgyalva azok saját, olykor egymásra ható okait.⁷ A társadalomtudományok, mint a kulturális antropológia vagy a komparatív kultúraelmélet, nem klasszifikálnak „egészséges” és „beteg” társadalom megkülönböztetéseket, hiszen mint a történeti partikularitást képviselő iskola hangsúlyozza, minden fennmaradni képes kultúra egyenértékű – ugyanakkor megkerülhetetlenül vizsgálandók és kutatatandók a kultúrák egymás közötti szűrőrendszerei, amelyre a fenti példával is utalunk. Ezek azok a hagyományok (szellemi feltételes reflexek), amelyeket átörökítünk, megőrzünk és vigyázunk, s történetileg és a mindennapi gyakorlatban is megtapasztalható jelenlétük. Így a memetika elmélete szerint ezek azok a mémek, kulturális minták, amelyek kitöltik agyunkat, s amelyek segítségével feldolgozzuk és értelmezzük a világot. Maga *Az ember tragédiája* is egy

1 tudomány és társadalom

ilyen mém a magyar kultúrában, egy minta. Kulturális minta, viselkedésminta. A *Max Havelaar*ban leírt történet és viselkedésminta pedig egy holland mém, ami a hollandok számára vált köznyelvvé.

Az érdekes ebben az, hogy úgy érezhetjük: *Az ember tragédiája* írósors is, egy próféta írósors. A krisztusi sors voltaképpen az, hogy valaki feltámad az emberiségért, s így váltja meg azt. A *Tragédiában* leírt ádami viselkedés pedig az, hogy ő öngyilkos lenne az emberiségért, hogy ne történjen meg az emberiség története, megmentve mintegy az emberiséget előre – mert a jövőt, ha megtörténik, kudarcnak érzi. Ez kierkegaard-i magatartás, megelőlegezi az ún. 'Szilénosz igazsága' Nietzsche által is idézett kierkegaard-i gondolatot, amely szerint „legjobb meg sem születni, nem lenni, semmivé válni. A második legjobb pedig: mielőbb meghalni”.⁸ Érdemes megjegyezni, hogy egy, a *Tragédiáról* szóló beszélgetésünkben Németh G. Béla – amikor 1991-ben éppenséggel egy holland irodalmárt, Hanneke Eggelst vittem hozzá az Egyetemi Könyvtárba – maga is érvényes kapcsolódási pontnak tartotta Kierkegaard-t Madách viszonylatában. Ezen *pre-egzisztencialista* vonal ismeretes a *Tragédia*-szakirodalomban. Ám folytathatnánk a nietzschei „emberfeletti ember” fonalával is, hiszen Madách éppen azt várja el hőstől, azaz önmagától és az embertől, hogy folytonosan haladjon meg önmagát, önnön érdekeit. Ez egy *prófétai magatartás* igénye. Azt is mondhatnánk, hogy ez ősi zsidó próféta magatartás, amely itt egyesül egy magyar kulturális mémmel: a kiválasztott nép prófétájának mémje Nagyboldogasszony és később Mária országának mémjével, amely szerencsés és működőképes univerzáliává alakul *Az ember tragédiájában* számunkra. Ezért lett ennyire elfogadott mű a *Tragédia* az elnyomott magyar valóságon, magyar kultúrán belül – a különböző, akár erős keresztény vagy keresztény meggyőződésű, de az ezen kontextustól teljesen független nemzeti érzelmű és kötődésű magyaroknak, de a zsidó származású magyaroknak is.

Mi a helyzet a *Max Havelaar*al? A *Max Havelaar* egy bankár-kereskedő eszményt hirdető nép⁹ nagy műve, ezt természetesen ki is figurázva, amikor címében és kávékereskedő főhős-ellenpontoszó szereplőjével a gyarmati világról és kereskedelmi aukciókról szól, ahogy sztereotipikusan – amint Allport legendás könyvében hivatkozik Bettelheim és Janowitz kutatására¹⁰ – ez zsidósnak tartott magatartás is. Ez esetben a racionális kereskedői magatartás, amely jól párosult a hollandok felfogásával, ráadásul beépült ebbe a cselekvésbe a *bolygó hollandi* legendáriuma – ha úgy tetszik mémje – amelynek kézenfekvő párja az ugyanannyira bolygó zsidó viselkedés-minta. A kettő egyesül a *Max Havelaar*ban, szembesítve egyéb értékekkel, s ezért lett kultikus, önvizsgálatra készítő nemzeti mű a holland kultúrában.

A két magatartás ugyanannak a választóvonalnak az egyik, illetve másik oldalát mutatja be, amely tényleges törésvonal a *kultúra és a civilizáció* kifejezések között és mögött van. Mi húzódik meg a háttérben? A holland mű a civilizációt ragadja meg, az ember civilizációs oldalát, azaz hogy hogyan lehetne – egyébként gyarmatosító elnyomóként – *korrekt módon, jog szerint* pénzt csinálni. Korrekt módon, jog szerint gyarmatosítani – e mű tehát a civilizáció mintabeszéde. A magyar mű, *Az ember tragédiája* pedig a kultúra, a kultusz mintabeszéde, hogy hogyan lehet elvont módon, jutalmat nem remélve, eszmei módon erkölcsi cselekvések alapján élni, elvont célok érdekében – hiszen ahogy azt Immanuel Kant 1787-ben is hangsúlyozta: az erkölcs a tudással ellentétben nem folytonosan gyarapodó tényező, mivel az *erkölcs a kultúra szférájához tartozó kategória*.¹¹

Akkor most azt mondjuk, hogy ez ősi emberi kettősség? Hogy kétféle ember van, az egyik a kereskedő, a másik a próféta? Mert mind a kettő igaz. De azt kell mondjuk, hogy érdekes módon e kettősség megtapasztalható a *Bibliában* is. Az *Ótestamentumban* ez még csak a kamatszedés tiltására vonatkozott. A krisztusi fellépés, az *Újszövetség* azonban már antagonisztikus, határozott és végleges szembefordulás a kereskedő léttel,¹² a Mammonnal.¹³ Voltaképpen az emberi kettősségből, a gyakorlatiasságból és az eszmeiségből az *Újtestamentum* története és mintája az, amikor megtagadja önmagának egy részét az ember. Le akar számolni a gyakorlatias – materiális, tehát a testi – evilági, pénz és élvezethajhászó létével, és azt mondja, hogy mi emberek az isteni szférához tartozunk, ki kell üzni a kufárokat a templomból, meg kell szabadulnia az emberiségnek az anyagi léttől, s kizárólag az Istennek való lét a helyes lét az ember számára. A teve a tű fokán hamarabb, mint gazdag ember a Mennyek országába. Meg kell tehát haladni a kufár tulajdonságot, Jézus halála és feltámadása tehát egy önelszámolás, megszabadulás egy nem kívánatos énünktől, ettől az egész kettősségtől.

Mire következtethetünk ebből? Nyilvánvaló, hogy ez nem pusztán zsidó történet. Arra utal, hogy az embernek, az emberiségnek általában kettős természete, kettős énje van – egy anyagi-érzéki és egy szellemi. Az egyén („egy én”) latin elnevezése szó szerint is kifejezi ezt a tragikus kettősséget: „individuum”, azaz *osztthatatlan kettő* minden ember. De vajon miért? Feltételezhető, hogy e belső küzdelem egyike, és csak egyike az ember belső, önellentmondásokat felfedezni vélő küzdelmeinek. Elindíthatónak tartunk egy olyan gondolati fonalat, amely szerint a magyarázat egyik kulcsa az emberi agy két, specializálódott féltekéje. „Az első, az 50-es évektől használt módszer a féltekék külön-külön vizsgálatára a két féltekét összekötő 200 millió idegrost (kérgestest) sebészi átvágása. Hogy miért kell átvágni a kérgestestet? A műtéti beavatkozás természetesen nem kísérleti alanyokon történt, a műtét életmentő, akkor alkalmazzák, amikor valakinek már rendkívül gyakori, s egyéb eljárással nem csillapítható epileptikus rohamai voltak. Ilyenkor az epileptikus rohamnál, ami általában a halántéki kéregben a leggyakoribb, a roham áterjed a másik oldalra is („tükörfókusz”), és a két fókusz egymást tovább erősítve életveszélyé alakulhat. Ilyen esetben az az egyik megoldás, hogy megszüntetik a két félteke egymás-serkentését, és ennek a legegyszerűbb módja, hogy átvágják a kérgestestet. Az illetőn ilyenkor egyébként általában nem is lehet észrevenni, hogy két független féltekéje lett. Néha azonban igen – akkor, amikor bizonyos dolgokat kellene cselekednie. Például furcsa tapasztalat volt, hogy egy műtött páciens, aki a feleségével eredetileg jó viszonyban volt, de valamiért nagyon dühös lett rá, és bal kézzel (balkezes volt) pofon akarta csapni. *Jobb keze azonban lefogta a balt. Az ilyen adatokból is kiderült, hogy az egyénnek eredetileg kétféle akarata van. Az egyik akarat a jobb féltekében az ösztönös tenni vágyás, a másik pedig a bal féltekében a kontroll, ami logikusan, tudatosan ellenőrzi a cselekvést.* Ilyen és ehhez hasonló vizsgálatokból nagyon sok minden kiderült.”¹⁴

Úgy tűnik tehát, hogy kétféleképpen dolgozzuk fel a világot az egyik féltekénk és a másik féltekénk szerint. Igen ám, de az élőlények között miért nincs ez meg másutt is? *Nos azért, mert az ember állt két lábra.*

Az állatok, amelyek négy lábon jártak, még tér-élményben éltek. Nem kétfelé osztották a világot, mert négyféle mozgásuk volt. A madaraknak ott volt a tér, a légtér, a halaknak és egyéb úszó állatoknak az ugyancsak háromdimenziós víz. Az ember az egyetlen olyan lény, amely, ha úgy tetszik saját akaratából, szakított ezzel, és elkezdett síkban mozog-

1 tudomány és társadalom

ni. Két lábon mozog, és ennek megfelelően koncipiálja a világot. Ne felejtjük el, hogy a szárazföldi állatok négy, hat, nyolc vagy (a kukacok, férgek esetében) még több lábon, vagy teljes testükkel (kígyók, csigák, giliszták) mozognak. Térérzékelésüket a legtöbb esetben csaknem 360° látószöveget befogó, a fej két oldalán elhelyezkedő, vagy összetett vagy több mint két szemből álló, s ha előrenéző, akkor teljes mértékben körbe forgatható fejen elhelyezkedő látószervek segítik. Ugyanígy segíti az állatok térérzékelését a hátraforgatható fül (macskafélék) és a speciális érzékszervek (ultrahang – denevérek, hullám-érzékelés – vízi állatok, szaglás – rovarok és ragadozók), amelyekhez bizonyára megfelelő információ-feldolgozó agy vagy agy-előzmény áll rendelkezésükre. Nem túlzás azt állítani, hogy az ember alakította ki a síkokra bontott térképézelést, amelynek három síkbeli megragadása a jobb-bal, az előre-hátra és a föl-le. A gyalog, eleve két lábon mozgó ember nemigen tudott összetett térbeli mozgásokat végezni a repülni és alámerülni képes légi- és vízi berendezések feltalálása előtti hosszú évezredekben.

A valóban térben mozgó állatok tájékozódását – ma már tudjuk – a Föld mágneses terének érzékelése is segíti. Noha ez jelenleg inkább a madarak esetében közismert, bizonyára nem zárható ki ezen érzékelésből a tengerben vándorlásokra képes emlősök és halak populációja sem. *Az ember ezzel szemben saját magához képest tűzte ki viszonyítási pontjait.* S mint ahogy azt számtalan gondolkodó leírta, bizony önmagát képzelte a világ középpontjának.¹⁵ A saját magához képest kijelölt *jobb és bal* imaginárius világa pedig igencsak rányomta bélyegét az embertörténetre. A szubjektív térkijelölés a nézőpont azonosságát követeli meg, így függőséget és relativizmust – egyetértést vagy konfliktust – indukál. Megjelenik a „tőlem jobbra” – „tőlem balra” polaritás, amelynek meglepő jelentéstartalma az, hogy míg a Föld polaritásában az azt érzékelő állatok benne éltek s mozogtak, addig az ember, *minden egyes individuum a saját szubjektív polaritásának megfelelően határozta meg a világot.* A nyelvészetben Saussure,¹⁶ a kulturális antropológiában a strukturalista Claude Lévi-Strauss bináris oppozíciós mentális struktúráira,¹⁷ a pszichológiában Kurt Lewin mezőelméletére kell e helyütt utalnunk.¹⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy az ember nemcsak a teret igazította szubjektumához, de a *térben általa kialakított világot is szubjektíválta.* Az általa berendezett térben bevezette a „rend” és „rendetlenség” dichotómiáját, amely az ember megjelenése előtt ugyancsak nem létezett.

Nem tárgyalva külön a jobbkezeség kialakulásáról szóló elméleteket,¹⁹ ki kell jelentenünk, hogy ez a szubjektív felosztása a természeti térnek igen hamar érték kategóriák bevezetésébe torkolt. Ennek közhelyes tanúbizonysága a szókészlet alakulása: a latin *laevus* egyszerre jelenti a balt, bal oldalit és a bolondot, butát, esztelent, röviden balgát. A görög *παι* egyszerre gyermek, baj – bal jelentésű.²⁰ A magyar balszerencse, balsors és általában a balogság félig tréfás, félig komoly létérzését szintén nem szükséges, úgy véljük részleteiben tárgyalni. A modern nyelvek a „jobb” szót legalább ilyen kedvező kontextusba helyezték, az angol „right” méltó párja saját magyar „jobb” idiómánknak.

A meg hasonlítás már e korai szakaszban megjelent tehát az emberiség történetében és létérzékelésében. Hiszen az egyén jobb és bal testi elemekkel egyszerre rendelkezett, s feltehetően a két lábon járásos, két kézzel működő világpercepció jócskán hozzájárulhatott az emberi agy aszimmetrikussá válásához.²¹ Fel kell tennünk azt is, hogy a két lábba állás folyamata során, majd kialakulását követően a két mellső végtag felszabadult az eszközhasználatra (talán viszonyosan tovább erősítve a két lábon járás

kényszerét). Az eszközhasználat viszont specializálta a két kezet: már az eszköz megmunkálásakor is kell egy *tartó* és egy *alakító* kéz. Ez a differenciálódás jól megfigyelhető a harci-vadászati tevékenységekben: a pajzsot tartó és kardot forgató, vagy a zablát tartó és kardot-dárdát használó kéz, az íjat és a nyilat tartó kezek stb. Az agy féltekéi más-más feladatot kaptak.

Visszatérve a térre: a kanti és a neokantiánus filozófia értékelméleti irányzata nem fordított ugyan számottevő figyelmet a tér ilyen szubjektív felosztására, és az ebből felépülő minőség-meghatározó kategóriák létrejöttére, ám megnevezte azt a három plusz egy kategóriát, amelyet az ember a maga alkotta világában vett használatba – az *igaz*, a *jó*, a *szép* és a mindezeket (egyedül az isteni szférában) összegző *szent* kategóriáit. S ezen a ponton vissza tudunk immár kanyarodni kiindulópontunkhoz, *Az ember tragédiája* és a *Max Havelaar* belső és egymás közötti konfliktus-világaihoz. Az aszimmetrikus féltekék egyike – a tevékeny jobb kézhez kapcsolódó bal oldali – a materiális, intézős, kommunikatív énünk, míg a passzívabb bal kézhez kötődő (talán több szabadságot kapó) jobb félteke pedig a kreatív, itt fészkel a „képzelőerő, kreativitás, muzikalitás”.²² Meglepő, de az én-tudat csak az egyik, a bal féltekében található, a megosztottság tehát igencsak markáns az emberi agyban. Nincs tehát középút – vagylagosságot diktál agyműködésünk: vagy a materiális vagy profetikus létmód áll előttünk?

Mi a titka annak, hogy a távol-keleti filozófiák, mint például a taoizmus és a zen-buddhizmus korántsem poláris szembeállásként fogták fel az ember tulajdonságait, sőt a természet, a külvilág sem alkotott elkülönült entitást a szubjektumhoz képest világ-koncipiálásokban? A Jin és Jang világának egymásba illeszkedő és egymást tartalmazó világfelfogása miatt ott, s nem mifelénk honosodott meg?

Mielőtt e kérdés vonalán továbblépnénk, hozzá kell tennünk az *Ótestamentum-Újtestamentum* váltás, a kereszténység kialakulásának történetéhez egy másik fejleményt is. Megkezdett utunkon tovább haladva immár logikusnak tűnik, hogy a profetikus mém kizárólagosságát hirdető kereszténység nem lehetett hosszú távon fenntartható. A szegénység, immateriális lét és önfeláldozás hitelveire épülő és építő egyház egy évezred alatt Európa egyik, vagy talán ténylegesen legerősebb világi és anyagi hatalmává vált. E hatalom önfenntartásának határait érte el az 1500-as évekre, miközben Észak- és Nyugat-Európában az ugyancsak közismert változások hatására (Amerika felfedezése, a könyvnyomtatás elterjedése, az új kereskedelmi útvonalak kialakulása miatt a Hanza-városok felvirágzása, s összességében a polgárság kialakulása és megerősödése) új, jobban működő világfelfogás-minták elfogadására és elfogadtatására volt szükség. A Föld laposból gömbölyűvé vált, az ember kitörni vágyott a síkból, szélességi és hosszúsági fokok meghatározására volt szükség. A tér, a világ is mozgásba lendült: a Föld és a bolygók keringése, a csillagok állása vált a hajózó ember termeghatározó, objektív eszközrendszerévé.

A *reformáció* a földre hozta vissza az ember életprogramjának tartalmát és célját. A kultusból átvezette az emberiséget a földi lét elrendezésébe, a civilizációba. Működésbe lépett az aktivitásra képes jobb kéz, mindaddig soha nem tapasztalt erőre kapott a kézművesség, szerephez jutott az algebratikus bal félteke és a már említett én-tudat bizony elindult emancipatorikus útján a felvilágosodás felé. A profetikus magatartás helyébe a pénz-számoló németalföldi polgár mintája lépett, új kulturális mémek foglalták el Európa levelező- és könyvolvasóinak világát. A polgárnak e világban kellett hasznosítania a talen-

1 tudomány és társadalom

tumát, s e polgár, a civis, lépésről-lépésre haladva kodifikálta jogait, elismerve kötelességeit is, amelyeket – a kötelességeket, de a jogokat is – apránként mindenkiére ki kívánt terjeszteni. A megváltást váró, *passzív lét számukra nem volt immár elfogadható*.

Vissza kell azonban tekintenünk kissé, hogy megérthessük, miért is jött létre eredendően ez a profetikus magatartás, hiszen az antik (görög-római) világban bizony ismeretlen volt. Annál is inkább meg kell értenünk, mivel a *Tragédiában* felbukkanni látszik ismét.

Úgy véljük, éppen a *Tragédia* segít minket a visszamenőleges magyarázat megtalálásában. A profetikus magatartás kialakulásához a kiúttalanság, a reménytelenség, a saját sorsot irányítani képtelenség életérzete – egyszóval a huzamos és végeláthatatlannak tűnő elnyomatás világképe hozhatta létre a zsidóság rabság- és szenvedéstörténetében, prófétákat és Messiást váró hitvilágot és világlátást alakítva ki. A Mohács utáni magyar évszázadok végeérhetetlen, nemzedékről-nemzedékre átörökített, hasonló elnyomatás-, nemzettudat- és hazafiság-mémjei. A magyar kultúrában is szükségből erénnyé csiholó-dott az elnyomatás világa – nemes erkölcsi eszményekké és elvekké szublimálódott a gyakorlati cselekvésképtelenség földi valósága. A sanyarú valónak fittyet hány az igazi hős, hol János vitézként, hol Toldi Miklósként – az új elnyomás diktatúrájában pedig már az általános Ember, Ádám minden hőst integráló személyiségét felvonultatni képes héroszaként. Univerzális eszméket és teoretikus célokat tűz ki maga elé, mert valódi léthelyzete nem teszi lehetővé tényleges döntések és cselekedetek meglépését.

A keleti kultúrák évezredei nem szolgáltattak efféle elnyomatás-élményt sem Kínában, sem Indiában. De nem ismeretesek olyan folyamatok sem, mint a Római Birodalom szét-hullását elősegítő népvándorlást követő civilizációs kataklizma. A mongol birodalom terjeszkedése és győzelme Kínában ténylegesen ugyan új korszakot, de végeredményben a kínai kultúrába történő beépülését hozta meg. Az elnyomatás-érzés hiányán túl nem lényegtelen az a különbség sem, hogy Európában a IV. századtól egyre gyorsuló mértékben a monoteizmus vált elfogadott vallási világképpé, amely mintegy leképezte az agy aszimmetriáját az egyetlen, *jó és a gonosz* dichotómiájával. Eme vagy-vagy évezredes kulturális mémmel pedig visszazárul a kör Kierkagaard világához. A jó és rossz ugyanúgy az ember világában jött létre, mint a jobb és a bal – magában a természetben egyik sem lelhető fel.

Igazi verifikációja lenne az eddigiekben kifejtett elméletnek, ha bebizonyosodna, hogy léteznek olyan nyelvek – pl. természeti vagy távol-keleti népeknél – amelyekben a „jobb” és a „bal” idiómák nem hoztak létre érték-alapú metonímiákat. Ez azonban azt is jelentené, hogy léteznek nálunknál kevésbé aszimmetrikus agyféltekékkel élő embertársaink a Földön. Vannak közvetetten erre utaló jelek, és pedig a művészet és annak eszményei területén. Térérzékelés szempontjából jelentős különbség, hogy a távol-keleti festészet nem használja a horizont-vonalat, így a föld és az ég elkülönítése jóval kevésbé mechanikus és szembeállító. A másik jellegzetesség az európai (klasszikus) művészeti hagyományhoz képest természet- és tárgyelrendezésben a szimmetria, az emberábrázolásban pedig a szépség eszményítésének hiánya: gondoljunk pocakos, és néha bizony részeg filozófus-ábrázolásaikra. Azaz a tökéletességet és a lényegiséget önmagukban a dolgokban kívánják megragadni, nem pedig szándékosan – önmagunk aszimmetriájának ellensúlyozásaként – harmóniává eszményítve létrehozni. Ugyanakkor ezek a korántsem eszményített ember-ábrázolások majd’ mindig a tájban, a bravúros ecsetvonásokkal jelzett környezetben jelennek meg.

Ezt a képességet nevezném gömb-gondolkodásnak – a belső, meghasonlós polaritás világra-vetítése helyett a világ önnön gömblétéből fakadó természetes terében való háromdimenziós szellemi mozgásnak. A következőkben ennek társadalmi szintjére térnek, amelyet nevezhetünk a planetáris világszemlélet szintjének is.

A kultúrák és civilizációk terjedése és konfliktusai a planetán: a geo-exploítáció elmélete

A kultúrák előbb pontszerűen helyezkedtek el a mai Ázsia, India, Mezopotámia és Észak-Afrika területén és a mediterrániumban, birodalmakként is, amelyek oszcilláltak – megnöttek és összeomlottak. Később vándorlás indult meg Keletről Nyugatra. Előbb a népvándorlás, majd a magyar és viking törzsek támadásai. Fél évezreddel később az oszmán birodalom indult el Nyugatnak, majd Európa hajósai az Újvilág felé. A Nyugat felé irányuló fizikai vándorlást igen gyakran követte egy-egy Kelet felé tartó szellemi visszahatás. A népvándorlás és a magyar kalandozások egyik visszaható eredménye a kereszténység felvétele lett. A reformációt követően a magyar protestáns peregrinusok a humanista-erasmista tanokat és a könyvnyomtatás-szótár- és nyelvtankészítés stb. gondolatait áramoltatták hazájukba. Amerika felfedezésének hatása a „vadak” kultúrájának rousseau-i elismerése, a Függetlenségi Nyilatkozat és az amerikai alkotmány visszahatása pedig az emberi egyenlőség gondolatának forradalmi európai hullámában is tetten érhető. A 19–20. század kivándorlói immár az amerikai kultúra és technológia eredményeit sugározták vissza az Óvilágba, amelyet amerikanizálódásnak neveztek el. Ám a II. világháború óta bezáródni látszik a kör – helyesebben a gömb, a planéta. Az amerikaiak egy ősi kultúrával találkoztak – két szimbolikus határt is átlépve. A Keletről Nyugatra haladás átlépte az idő- és térzónát, azaz Nyugat felől az amerikaiak Keletre érkeztek. A Vadnyugattól nyugatabbra már a felkelő nap országa van. Ám nem csak az idő- és térzónát lépték át, hanem sajnos az anyag határait is – a két atombomba bevetésével a Japán Császárság és a japán kultúra lett az atomhasadás, az anyagi világ felbontásának első áldozata. Kétségtelen, hogy ennek következménye a nyugati kultúra csúcstermékének, az atomreaktoroknak is Japánba telepítése. E lépés tragédiáját, a tragédiák ősi értelmében vett tragédiáját csak most értjük meg, az alábbiak alapján.

Idő- és térzóna szerint Japán nem csak a Kelet világa, ahol a naptári nap mondhatni kontinentális kezdete van, de magának az ázsiai kontinensnek is a kezdete, amelynek peremén a Csendes-óceán alapja a kontinentális alapba ütközik. Ez tényleges törésvonal, amelyet délebbre a Mariana-árok, a Föld legmélyebb hasadéka is jelöl. E találkozásnál ütközött össze két alapvető kultúra is – az ősi és a modern. Visszahatott ez a Nyugatra ez esetben is, hiszen a II. világháború után lettek hihetetlenül népszerűek a keleti filozófiák, a Zen buddhizmus és a tao szellemi világa Amerikában, azaz a Nyugaton, elég a beat korszak költőire-íróira, Ginsbergre, Kerouacra vagy Salingerre gondolnunk. De a nagy ütközés napjainkra érett be: az ősi (kínait is említhetnénk) és a modern (európai-amerikai) világfelfogás között zajlik, a szemünk előtt.

A modern felfogás, amelyet zsidó-keresztény-protestáns vonalként szokás felrajzolni, a verseny és együttműködés (competition and co-operation) kettősségében képzelettel el a társadalmat, s legnagyobb eredménye az ipari forradalom és a piaci szabadversenyos kapitalizmus lett, fő elvei a hatékonyság és a fejlődés.

1 Tudomány és társadalom

Az ősi, hagyományos kultúrák alapelve ezzel szemben a koercio (coertion), a szituációból a cselekvés által együttes folyamattá válás. A kulturális pszichológia egyik kutatási iránya éppenséggel a versengés és együttműködés, az én-felfogás individualista-kollektivistá vónásainak eltéréseit, nyugati és keleti mintázatainak összevetését tárgyalja amerikai és japán kutatások alapján.²³ Az ősi kultúrák tagjai korábban a Föld, az Ég, a tenger vagy bármi más, rajtuk kívül álló elem együttműködését kívánták elérni cselekedetei eredményessége érdekében, azaz szinte együtt kívánt cselekedni a természeti világgal. Meg voltak arról győződve, hogy e természeti világban velük együttműködésre kész akaratok és szándékok (szellemek, istenek, félistenek, démonok stb.) rejtőznek, akiket meg lehet nyerni együttműködésre vagy legalábbis nem-akadályozásra. Áldozatot vagy egyéb eljárást mutattak be tehát eme együttműködés érdekében, vagy legalább meg kívánták tudni e rejtőző szándékok várható irányát. *Nem kívánták kiaknázni, kizsákmányolni vagy leigázni a természetet.* A modernitás viszont – így kell neveznünk – *geo-exploitációs folyamatot* indított el. Ez nem más, mint leigázási folyamat, amely az ipari forradalommal kezdődött. *Elmozdította a természet elemeit*, és nem odavaló módon új helyre tette őket, amivel a nagy eredmények (modernizáció) mellett rettenetes károkat is okozott. A föld méhéből felhozta a kőszén, és ezzel szörnyű lég- és földszennyezést okozott a levegőben és a felszínen. Felhozta a kőolajat, majd a földgázt, ugyanígy áthelyezve ezeket a levegőbe, a földekre, de már az élővizekre is terítve. Vasdarabokat helyezett a vízre, amelyeket úszó járműveknek nevezett, és ugyanígy fémtárgyakat küldött a levegőbe, repülőgépeknek nevezve őket. Összekevert olyan kémiai elemeket, amelyek eddig sohasem találkoztak, mert taszították egymást, s különbségükből addig nem létező, a Föld polaritásától és a légköri villámlásoktól független, földi elektromos feszültséget (és elektro-szmogot) hozott létre. Végül felhozta a hasadó anyagokat is, a külszínre helyezve olyan sugárzásokat, amelyek eddig nem hatoltak át a föld kérgén.

Most vagyunk tanúi annak, hogy az ősi és a modern világfelfogás (kultúra) szembekerül egymással. Samuel P. Huntington felvetése a civilizációk harcáról egyre markánsabban megmutatkozik.²⁴ A modern, nyugati kultúra verseny és együttműködés (competition and co-operation) felfogása ugyanis, összefoglalva, az emberi, kétdimenziós színtérre van csupán tekintettel, amelynek érdekében feláldozza a természetet. Az ősi kultúra bevonna a szándékaiba azt, együttműködésben kíván a természettel cselekedni, közös koertív (coertion) állapotát kívánja tenni cselekvését. Három dimenzióban látja a világot: a földfelszín alatti és fölötti szférát is figyelembe veszi, térben él, s tudja, hogy ebben más szándékok is léteznek. A két dimenzióban élő ember egyedül saját szándékaiban gondolkodik – mint korábban írtuk, a *számára* jó és rossz által kijelölt dimenziókban.

Az iszlám és a kínai világfelfogás képviseli a legnagyobb ellenpontozást a globalizáltnak szánt modern, szabadpiaci kapitalista életmódhoz képest. Mindkettő az individualista egyén feloldódását képviseli és gyakorolja. Az iszlám magának az *életnek az elengedését* és feláldozását is lehetővé teszi spirituális cél érdekében (ősi hősi magatartás-eszmény²⁵), míg a kínai kultúra az egyéni alkotás, az *egyén eredetiségének elengedését* engedi meg gyakorlati célok reményében (ősi közösségi magatartás-eszmény). Mindkettő ismeri és gyakorolja is ugyanakkor az együttműködést a saját kultúrán belüli társadalmi szinten, s a versengést is, de nem elsősorban és kizárólag a fogyasztói szinten. S a 21. századig megőrzött ősi világképük ma hihetetlen erővel párosul a modernitás tudás- és technológiai eredményeinek csúcsteljesítményeivel.

A főlegyenesedett ember aszimmetrikus agyával és ennek megfelelően kétpólusú, szubjektív modern világképével évezredekig körbevándorolva napjainkra szembetalálkozott ifjúkori, pre-önmagával a Földön. E találkozás feldolgozása megköveteli a gömbszerű, térbeli, planetáris világlátás újra-elsajátítását.

Gömb-gondolkodás és trialektika

A gömb-gondolkodást, másként planetáris gondolkodást, a New Age irányzatai holisztikus világlátásnak nevezték el. Ennek szemléleti alapjai, mint például a fenntarthatóság-gondolat jelszava, a „Gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan!” (igen közel járt a német felvilágosodás Kant-féle kategorikus imperatívuszához: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor általános törvényhozás elvéül szolgálhasson”²⁶ Ez az axióma az európai filozófiai-kulturális kánon részévé vált (nyomai még a *Tragédia* második prágai színében is kimutathatók – „S bár új utat tör, bizton célra ér. – / Művéből fog készíteni új szabályt”),²⁷ azonban mindkettő inkább erkölcsi közhellyé vált, a környezettudatosság növekedésén túl limitált tényleges szemléleti hatással.

Álláspontom szerint mindkét felszólítás megmarad az ellentétpárokban gondolkodó, vetélkedő féltekés, ha úgy tetszik a dialektikus világfelfogás keretei között. Kanté az egyént és a társadalmat, a New Age-é, meglehetősen hasonló módon, a magánszférát és az emberiséget állítja sarkosan szembe egymással, absztrakt, minden egyéb összefüggéséből kiragadott világban. A szembeállításokon alapuló gondolkodást kívánja meghaladni a Budapest Club egyik megalapítója, László Ervin (Ervin Laszlo) „planetáris tudat” felfogása, amely az egyéni két-féltekés agyműködésen túl a némileg misztikus közös gondolkodásra tesz javaslatot, azonban szempontunkból fontos tétele, hogy „az emberiség a természetben belül alakítsa ki otthonát”.²⁸ Ez – ha nem rousseau-i gondolatnak vesszük – a nyugati-gondolkodású természetet kiaknázó-legyőző dialektikát időbeli-történeti és a fizikai-földrajzi globális gondolkodási szférába, a tanulmányunk elején jelzett háromdimenziós térbe helyezi vissza. Ez az általam gömbszerűnek nevezett gondolkodás a kétségtelenül létező hatás-ellenhatásokat, téziseket és antitéziseiket időbeli-térbeli *környezetük viszonylatában* (a nyelvészetben kontextus kategóriaként jelzett térben) is vizsgálja, s ezért nevezhető trialektikusnak.

E trialektikus szemlélet módszeres alkalmazásának egyik eszközét kívántam bevezetni a kultúrák „társadalmi arénáját” jellemző tetraéder-modell bevezetésével,²⁹ amelyet az egyetemi kultúraelmélet oktatás során folyamatosan használok. A tetraéder modell alkalmas különböző társadalmak/kulturális folyamatok megragadására és komparatív elemzésre.

Az 1989-ben kidolgozott tetraéder modell a szerves létet meghaladó értelmes lények közösségének szemléltető ábrázolása. E létmód újdonsága a *kollektív memória* vagy történeti emlékezet megjelenése, amely a legkisebb közösségektől (egészen a családig) a nemzeti vagy azon túli szintig terjedhet – az utóbbi évtizedek egyik legfontosabb kultúraelméleti és társadalmi kérdése épp ez utóbbi állítás megkérdőjelezése vagy alátámasztása. A tetraéderen belüli folyamatok részben a négy sarokpont között oda-vissza folynak, elvonva egymástól vagy erősítve egymást, a tetraéder így megnyúlhat vagy laposodhat egy-egy adott irányban. Ugyanakkor a piaci- és információcsere folyamatok egy önszerveződő kultúrában/közösségben a sarkok között, belül folynak, míg a központi irányításra vagy éppen globalizációra hajlamos erők/hierarchiák e belső folyamatokat kívültre, saját

1 Tudomány és társadalom

irányításuk alá helyezik – sőt magukat a sarokpontokat (az anyagi erőforrásokat, a hierarchiát, a produktumokat előállító termelést és a kollektív memóriát) is államosítják, ha totalitáriánus rendszer kiépítése a céljuk. A tetraéder modellel szemléltethető a totális államot lebontani törekvő nemzetállami törekvések is, amikor ismét megjelennek a belső kommunikációs és árucseres csatornák, s láttatható a szuverén és a globalizációs folyamatok együttes lehetőségessége is. Végül a legkisebb kulturális egység, a család szintjén a tetraéder modell segítségével szemléletesen kimutatható például a kétkeresős család-hierarchia és ennek életképes hasíthatósága.

A tetraéder modell jól alkalmazható a kultúrák különböző szintű egységeinek tipizálásában s így a kultúraelmélet oktatásában is, mivel az adott környezetbe, az adott természeti-társadalmi-történeti kontextusba helyezve ragadja meg az ember világát, talán elősegítve a gömb-gondolkodás kialakulását.³⁰

Jegyzetek

¹ Striker Sándor: *Az erkölcsi elv – költészet és eszme Az ember tragédiájában*. Bölcsész-doktori disszertáció. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 1993.

² *Multatuli: Max Havelaar, avagy a holland kereskedelmi társaság kávé-aukciói*

³ Striker Sándor: *Az ember tragédiája rekonstrukciója I-II*. Budapest, 1996.

⁴ *Magyar kiadások: Népszava Könyvkereskedés, 1924. Bartos Zoltán fordítása; Új Magyar Könyvkiadó, 1955. Faludy György fordítása; Európa Könyvkiadó, 1981. Balabán Péter fordítása. A Faludy-fordítás 1950-ben, Jáva gazdag és éheznek címmel, a Szikra Könyvkiadónál is megjelent.*

⁵ Németh G. Béla: *Tárgyas kutatás és légies fikciók együtt = Élet és Irodalom, 1997. november 1.*

⁶ Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor: *Túlélési stratégiák – Társadalmi adaptációs módok*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2007.

⁷ Jared Diamond: *Háborúk, járványok, technikák*. Typotex Kiadó, Budapest, 2001. Lásd még: *uő: Összeomlás – Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez*. Typotex Kiadó, Budapest, 2007.

⁸ Friedrich Nietzsche: *A tragédia születése, avagy a görögség és pesszimizmus*. Reclam Kiadó, Budapest, 1993. 29. o.). *Vö.: Søren Kierkegaard: Vagy-vagy*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1978.

⁹ Marinus van Reymerswaele festménye a 'Bankár és felesége' a 16. század első feléből

¹⁰ Gordon W. Allport: *Az előítélet*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1977.

¹¹ Immanuel Kant: *Az emberiség egyetlen történetének eszméje világpolgári szemszögből*. In: *uő: A vallás a pusztaság határain belül és más írások*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1980.

¹² *A kufárok kiűzése a templomból, János 2, 13-25*

¹³ „Nem szolgálhatok Istennek és Mammonnak” Máté 6, 24

¹⁴ Hámori József: *Mit tud az emberi agy? Mindentudás Egyeteme, 7. előadás, 2002. október 28.* <http://www.dura.hu/html/mindentudas/hamorijozsef.htm>. Letöltés: 2014. augusztus 30.)

¹⁵ Hankiss Elemér: *Az emberi kaland*. Helikon Kiadó, Budapest, 1997.

¹⁶ Ferdinand de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1967.

¹⁷ Claude Levi-Strauss: *Strukturális antropológia I–II*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

¹⁸ Kurt Lewin: *A mezőelmélet a társadalomtudományban*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1972.

¹⁹ „Arról, hogy ez a jobbkezesesség hogyan alakult ki, a tudományos hipotézisek mellett szórakoztató feltételezéseket is ismerünk. Érdekességként említhetnénk például a kitűnő angol történész és esszéista Carlyle 19. század végi hipotézisét, amely szerint a jobbkezeség kialakulásának oka az volt, hogy az ókori-középkori háborúkban a katonák bal kézzel tartották a védőpajzsukat, hogy a szívüket védjék; következésképpen jobb kézzel kezelték a kardot, lándzsát, ami a jobb kezét „ügyesítette”. Vagyis a jobbkezesesség – eszerint – a háborúzásnak köszönhető! Vagy vegyünk egy másik, már természettudományosabbnak tűnő elméletet a 20. század végéről. Szerzője, William Calvin elméletét *The Throwing Madonna* című könyvében is kifejtette. Eszerint a jobbkezesesség a távoli emberelődöknél úgy alakulhatott ki, hogy a csecsemőjüket a szívük felett, bal oldalt tartó asszonyok jobb kezükbe fogott, hajtható eszközzel riasztották el maguktól és csecsemőjüktől a támadó ragadozókat. A jobb kéz ügyessége tehát feminin eredetű lenne. Mindkét elmélet szórakoztató, de jóval valószínűbb az a feltevés, hogy a jobbkezesesség az emberre válás során lépcsőzetesen, a két lábon járással összefüggésben alakult ki. Valóban, a tudományos válasz a két lábon járással felszabadult kezek gazdaságos munkamegosztásában található: az egyik kéz – az esetek 90 százalékában ma is a jobb – nyúlt a vizsgálandó tárgy után, pattintotta a kódarabból a készítenő kőeszközt, míg a másik (90 százalékban a bal) besegített, tartotta a darabot stb. (Mint később látni fogjuk, a két agyfélteke következményesen kialakuló funkcionális aszimmetriája miatt egyébként a bal kéz (jobbkezeseknél is!) bizonyos – például a térben való – mozgással kapcsolatos műveletekben többet tud, mint a jobb.) Eredetileg tehát – a *Homo habilis*-nél, a *Homo erectus*-nél – a gazdaságosabb munkamegosztással volt kapcsolatban a kézhasználati preferencia. De hogyan vált a jobb kéz a domináns kézzé? A máig legmeggyőzőbb tudományos elmélet a domináns jobbkezesesség kialakulására Marian Annett nevéhez fűződik. A teória genetikai, s abból indul ki, hogy a testi, bilaterális szimmetriát s egyben a valamilyen kezűséget is egy olyan gén határozza meg, amely két formában („allél”) fordulhat elő: „right shift”, „jobbra toló” (RS+) formában, illetve „balra toló” (RS-) formában. Annett tapasztalati tényekkel is alátámasztott elméletének lényege, hogy a szimmetrikusságot „biztosító” génben valamilyen, minden bizonnyal mutáció okozta mechanizmus az emberelődök fejlődésének viszonylag korai szakaszában a jobbra forgató formát tette dominánssá, s ez hozta létre az emberelődök többségében a jobbkezeséget. Másrészt az RS- (recesszív) formáció nem eredményezhet automatikusan balkezeséget, csak egy neutrális helyzetet, amelyben egyaránt kialakulhat bal-, illetve jobbkezesesség. (Ezért van az, hogy két balkezes szülő utódai egyaránt lehetnek bal- és jobbkezesek, ugyanakkor az örökölt „kétoldali” RS+ formáció egyértelműen jobbkezeséget eredményez.) Annett teóriája jól magyarázza a kialakult százalékarányokat. A genetika Mendel-féle szabálya szerint az utódok 25 százalékában két RS+ allél lesz, 50 százalékánál fele RS+, fele RS-, azaz az RS+ dominanciája miatt az utódok 75 százaléka eleve jobbkezes lesz. Ugyanakkor az utódok 25 százalékában mindkét allél RS-; ezek fele tehát – ha nincs irányított

1 Tudomány és társadalom

környezeti ráhatás – jobb, másik fele balkezes lesz. Az így kialakult arányok megközelítik a populációk nagy részében szokásos 90 százalék jobb, 10 százalék balkezességet.” (vö.: Hámori, i. m.)

²⁰ „Itt csak megjegyzem e paid, pajt szóból származik a pedagógus = nevelő szó. Jelentése: aki a kis bajkeverőkkel, pajtásokkal foglalkozik, neveli őket.” (Varga Csaba: Szófejtés – orvosi témakör www.varga.hu/.../_Varga%20Csaba%20ORVOSI%20TEMAKOR.doc)

²¹ „A beszéd kialakulásának kérdésében az eredendő jobbkezességre alapoz egy ma is a Kolumbia Egyetemen dolgozó tudós, Le Doux hipotézise. E szerint az előembernek még nem volt beszédközpontja, még szimmetrikus volt a két félteke. Az előemberek kommunikációja gesztikuláció volt, ami nagyon erős kommunikáció lehetett. Ha Olaszországban járunk, de nem is kell odamenni, elég ha megnézünk egy olasz tévéadót, jól látható, hogy akár fontos a téma, akár nem, az emberek gesztikulációval segítik a beszédet. Az előember ezt beszéd nélkül csinálta, aminek az volt a következménye, hogy ez a terület a fali lebenyen mindinkább érzékeny lett erre a kommunikációra, méghozzá, minthogy ez hangkiadással is párosult, az előbb csak tagolatlan, később tagolt hangokra érzékeny beszédközpont is itt indukálódott. Ez egyébként anatómiai, szerkezeti aszimmetriát is létrehozott a beszédérzékelésben érintett bal halántéki, illetve a beszédet nem érzékelő jobb halántéki lebeny között. Majd később, a gége fejlődésével párhuzamosan kialakult a bal frontális lebenyben a beszéd motoros régiója is. Miért a bal oldalon? Azért, mert az előember jobbkezes volt, s mint ismeretes, az agypályák keresztezettek.” (Hámori, i. m.)

²² Hámori, i. m.

²³ David Matsumoto: A kultúra és az én: Markus és Kitayama független és kölcsönös függőségi énfelfogásról szóló elméletének empirikus ellenőrzése. In: Nguyen Luu Lan Anh és Fülöp Márta (szerk.): Kultúra és pszichológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

²⁴ Samuel P. Huntington: A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2006.

²⁵ Háborzongató tény, hogy az Oszama bin Laden levadászását célzó amerikai katonai akció fedőneve 'Geronimo' volt. Az apacs indián főnök a hősi indián ellenállás szimbóluma mindmáig, s az amerikai indiánok körében nagy felháborodást és tiltakozást váltott ki hősiük és a terroristavezér azonosítása. Kívülállóként mondhatjuk, hogy a kód-név választás sokat elárul az amerikaiak tudatalattiba taszított világfelfogásáról.

²⁶ Immanuel Kant: A gyakorlati ész kritikája. Franklin Társulat, Budapest, 1922.

²⁷ Madách Imre: Az ember tragédiája. Tizedik szín. 2515–2516. sorok

²⁸ Ervin Laszlo: Planetary Consciousness: Our next Evolutionary Step, Cybernetics & Human Knowing, Vol. 4. no. 4. 1997. <http://www.imprint.co.uk/C&HK/vol4/v4-4laszlo.html>. Letöltés: 2014. augusztus 30.)

²⁹ Sándor Striker: Culture for Sale – Voluntary Education Under Pseudo-market Conditions in Contemporary Hungary. The Voluntary Sector in Eastern Europe. INTERPHIL Conference, Gellért Szálló, Budapest, 1989.

³⁰ A tanulmány 2011-ben egyetemi habilitációs munkám első változatának kiindulópontja volt, s végül a 2014. szeptember 5-én benyújtott habilitációs kötet záró fejezetét képezte. Egy hónappal később, 2014. október 6-án jelentették be, hogy a 2014. évi orvos-élettani Nobel-díjat megosztva egy amerikai-brit tudós és egy norvég tudós-házaspár, John O’Keefe, May-Britt Moser és Edvard Moser kapták az agyban felfedezett „GPS” illetve „térsejtek” és „hálózati sejtek”-ért. A méltatás szerint „Az agy belső GPS-ének felfedezése

paradigmaváltást jelentett a magasabb kognitív funkciók celluláris alapjainak megismerése szempontjából.” A tanulmány spekulatív módszerrel tett kísérletet ezen meghatározó feltárására, az agyműködés és az ember világhoz és önmagához való viszonyulásának áttekintésére, felvetve, hogy e kettő kölcsönössége új kontextusba kerülhet, s a szubjektívált világkép gömbszerűbbé, a gondolkodásmód fenntarthatóbbá válhat.

Bánat

T. Kiss Tamás

Durkó Mátyás életútja

A felnőttekkel való foglalkozás, a felnőttek tudásának bővítése, általános és szakismereteik pótlása, kiegészítése és gyarapítása – ha koronként eltérő mértékben és módon is – alapvetően az iskolarendszer valamiféle meghosszabbítása volt. Magyarországon a 18. századtól kezdve hosszú ideig a műveltség – az „ész, a fény, a világosság” – terjesztése, a művelődés lehetőségeinek kiterjesztése volt a cél, felvilágosító előadásokkal, a korszerű ismeretek továbbadásával. Ám a 19. század végén a népnevelés, a két világháború között az iskolán kívüli népművelés, majd – nagyon rövid ideig – a szabadművelődés, később, az 1960-as évektől a népművelés, illetve a közművelődés centrumában már – kimondva-kimondatlanul – az egyes társadalmi rétegek iskolázási, műveltségi hátrányai mérséklésének, egyfajta esélyegyenlőségének megteremtésének igénye áll.¹ A 19. század végén, a 20. század első évtizedeiben jelentkezik az a lényeges pedagógiai probléma, miben és hogyan különbözik a felnőttek tanulása, ismeret-elsajátítása a felnővekvő nemzedékétől? Felmerült az a kérdés is, lehetséges-e nevelni a felnőttet? Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az ember szellemi fejlődése nem válik befejezetté nagykorúvá válásával, az újabb és újabb feladatok, élethelyzetek pedig nemcsak új ismeretek, hanem új módszerek, technikák, alkalmazkodási készségek elsajátítását kívánják meg. A kérdés mögött azonban nem csupán a 19. századi eszmény, a „kiművelt emberfők” biztosította termelésnövelés kívánalma állt, hanem a 20. században jelentkező különféle ideológiai-politikai aktivitásokra serkentés is meghúzódott.

A felnőttek nevelhetőségét képviselő irányzat karakteres hazai képviselője a 20. század második felében Durkó Mátyás volt. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem professzora 1956-tól számos munkájában fejtette ki – az általános embernevelés (antropagógia) részének tekintett népművelés, illetve közművelődés elméletével a részleges átfedés viszonyában álló – felnőttnevelés mellett szóló érveit és indokait.²

Durkó Mátyás „gyökerei” alapvetően a 20. századi Magyarország két városához, Békéshez és Debrecenhez kötődnek. Első tizenöt évét Békés, e tipikusan alföldi kis mezőváros társadalmi és kulturális viszonyai, szűkebb környezete életkörülményei határozták meg. Felmenőit az 1700-as évek elejéig visszavezető Durkó családjának története a 20. századi hazai középosztály társadalmi mobilizációs tendenciáinak mintája lehetne.

1926. január 27-én született Békésen, második gyermekként, nővére, Durkó Anna után. Apai nagyapja, Sebestyén Mátyás pályaőr volt, anyai nagyanyja parasztcsaládból érkezett. A dolgozó, munkaszerető, vállalkozó szellemű szülők felfelé törekedtek: a munkás- és paraszti sorsból a középosztályba, a kisvárosi polgári létbe. Édesapja, idősebb Durkó Mátyás – a nyolc gyerek közül a legidősebb – kereskedősegéd lett. Amikor az 1920-as

években édesanyja öröklött fél házrészét eladták, vásári kereskedőként járta az országot Békéstől Debrecenig, majd textilkereskedést, „rőfösboltot” nyitott Békésen két alkalmazottal. Durkó volt munkatársa, a tanszékvezető-helyettes, majd tanszékvezető Soós Pál úgy véli, Durkó családjára is érvényes mindaz, amit Németh László 1943-as szárszói beszédében a kispolgárságról mondott: „A közhelyes szocialista gondolkodás [...] némi lenézéssel kezeli a »kispolgárokat«: a földes parasztságot, a szabad iparosokat, kereskedőket, a közüzemi alkalmazottakat, az értelmiséget. [...] Pedig [...] az az iparkodás, gazdasági tudás, fogékonyság, ami egy nemzet ereje, elsősorban a kispolgári réteg tulajdona. Mondjam-e, hogy ezek a kispolgárok valamennyien munkások? Az még a húsz–negyven holdas gazda is, [...] az a kisiparos, aki jó időkben segéddel dolgozik, sőt horribile dictu, az az iskolai tanárnő is [...]. Iszonyú rombolás lenne ezeket a kispolgárokat [...] elméletekhez nyomorítani.”³

Az édesapa, Durkó Mátyás az első világháborúban tizedesként teljesített szolgálatot, s mivel az egyik isonzói csatában sebesült parancsnokát kimentette a tűzvonalból, 1938-ban vitézi címet, 1940-ben pedig megváltással – törlesztéses alapon – 16 hold vitézi földet kapott. (A vitézi címet elsőszülött fia, ifj. Durkó Mátyás 1944-ben megörökölte.⁴) A föld árát azonban képtelen volt törleszteni, így az nem került a tulajdonába, de gazdálkodhatott rajta. A második világháború idején is szolgálatot teljesítő, 30%-os rokkant édesapa a kereskedését sem tudta megfelelően működtetni, arra kényszerült, hogy elbocsássa az alkalmazottakat. Ám az üzlet egyre rosszabbul ment. Az apa 1947-ben meghalt. Az anya, Nagy Anna középparaszti család gyermeke volt. Hatan voltak testvérek, hárman maradtak életben. Nagy Anna hat hold földet és fél hold szőlőt örökölt. Férje halálát követően egyre kevésbé tudott boldogulni a földdel, a kereskedéshez nem értett, az üzlet 1950-ben végleg tönkrement – ehhez a politikai-ideológiai körülmények is hozzájárultak. Az özvegy a vitézi földet többször is felajánlotta az államnak, de mindig visszautasították. A harmadik felajánlás után a családot arról értesítették, hogy mivel a föld nem volt sohasem a család tulajdonában, csak a használati jogot gyakorolták, nem lehet róla lemondani, ugyanakkor juttatást sem kaphatnak érte. Hasonló történt az édesanya földterületeivel is. Két nagybátyját – Sz. Nagy Lászlót és Sz. Nagy Istvánt – tíz-tíz hold magas aranykoronájú földjeik miatt az 1950-es években kuláknak bélyegezte a hatalom, annak ellenére, hogy az utóbbi nem tért haza a hadifogságból (a hírek szerint meghalt), és a földjét Durkó Mátyás anyai nagyanja próbálta műveltetni.

Ifjú Durkó Mátyás Békésen, a helyi református elemi iskolában kezdte tanulmányait 1932-ben, s a középiskolát is Békésen, a református Szegedi Kis István Gimnáziumban végezte el. A szülők csupán rövid ideig tudtak gondtalan gyermekkort és tanulási lehetőségeket biztosítani két gyermekük számára. A második világháború idején már megkezdődött a családi élet anyagi alapjainak fokozatos romlása. Mivel a gimnazista diák, Durkó Mátyás jó tanuló volt, tanítványokat vállalt: négy tanítvány tanítása mellett érettségizett 1944. május 1-jén, kitüntetéssel. Gimnáziumi tanulmányai során, az utolsó két évben több tárgyból iskolai, írásbeli pályatételt nyert. Bevallása szerint első „pedagógiai tapasztalatait” – azaz hogy milyen egy igazi pedagógus, illetve tanár–diák viszony – a békési református gimnázium vallásstanára révén szerezte. Vezetésével román környezetben, falusiak, tanyasiak körében végeztek társadalmi és gyermekgondozói munkát. Túróczy tanár úr bibliaóráin gyakorta emlegette tanítványainak – Tamási Áronra hivatkozva –, hogy az

1 Tudomány és társadalom

ember életében kell lennie egy alapvető célnek. Durkó számára ezt a célt a szolgálat jelentette. A szolgálat mint életelv mélyen beleivódott a szorgalmas és mindig tetterre kész fiatalemberbe, aki maga is tele volt segítőkészséggel, tudatos jobbítani akarással, a változtatás ambíciójával. Emellett rendkívül érdeklődő, szenzibilis alkatával erősen vonzódott minden elsajátítható ismerethez, szinte valamennyi készségét fejleszteni igyekezett.⁵ Megérintette a cserkészmozgalom – különösen a népi hagyományokat ápoló és terjesztő regőscserkészzet – szellemisége. A legmélyebb élményt azonban mindenekelőtt és mindenekelőtt a református ifjúsági mozgalom, a Soli Deo Gloria által szervezett Magyar Élet nyári balatonszárszói táborozásokon való részvétel jelentette számára 1942–43-ban. Középiskolás korának – ekkor már harmadik és negyedik osztályos diák – életre szóló, meghatározó nagy élményeit az Exodus Körrel (vagy ahogyan néhányan nevezték, az „alexandriánusokkal”) való találkozások jelentették. Ezek hatása időről időre megmutatkozik írásaiban, gondolkodásmódjában.

A katonaköteles ifjú 1944 szeptemberében a Dunántúlra, levante-munkatáborba került, ahonnan Németországba akarták vinni. Durkó Mátyás életveszélyes kockázatot és bujkálást vállalva Kaposváron megszökött, és karácsonyra ismét otthon volt Békésen. Itt élte át a háború utolsó és a béke első napjait. A nehéz, sorsfordító történelmi idők terhe alatt korán érő nemzedékének célratörő tagjaként szinte felnőtt fejjel gyalogolt el 1945-ben Békésről Debrecenbe, egyetemi tanulmányai színhelyére.

Durkó Mátyás az 1945/46-os tanévben iratkozott be a Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar–francia szakára. Jó képességei, amelyek már a gimnáziumban is megmutakoztak, egyetemi tanulmányai során sem hagyták cserben. Durkó számos kiváló debreceni egyetemi tanár szellemiségéből meríthetett itt, kisebb vagy nagyobb mértékben. Egyetemi leckekönyvében olyan oktatók neve található, mint Karácsony Sándor, a magyar nyelvtörténeti kutatásokat megalapozó Bárczi Géza nyelvész, a magyar folklór ősi és keleti elemeit kutató Lükő Gábor, a költő és irodalomtudós Juhász Géza, vagy az egykori kultuszminisztériumi államtitkár, Hankiss János, aki a Francia Intézet igazgatója volt, s a francia irodalom népszerűsítéséért a francia becsületrenddel tüntették ki. De szoros kapcsolatba került a kétszeres Baumgarten-díjas irodalomtörténész Barta Jánossal, a neveléstörténész Jausz Bélával, a pedagógiai pszichológia kérdéseit kutató Kelemen Lászlóval és a Kelet-Közép-Európa összehasonlító néprajzával foglalkozó Gunda Béla professzorral is.

1947-ben kitűnő és dicséretes eredménnyel alapvizsgázott. Sajnos, ugyanebben az évben meghalt az édesapja: már nem örülhetett fia gyorsan felívelő egyetemi pályafutásának. Az alapvizsgák letétele után, 1947. december 1-jétől 1948. szeptember 1-jéig az egyetem Francia Intézetének gyakornoka volt. Irodalomelméleti dolgozatával elnyerte a bölcsészkar magyar irodalmi pályadíját. 1948. szeptember 1-jétől 1950. március 31-ig az egyetem Magyar Irodalmi Intézetében tevékenykedett mint díjtalan gyakornok. 1949-ben kitűnő szinten tette le a magyar szakvizsgát, jó eredménnyel a franciát.

Soós Pál szerint Durkó Mátyás szellemi útkeresése során „nem véletlenül került Karácsony Sándor szellemi vonzáskörébe, minden későbbi kritika, támadás, elhallgatás és háttérbe szorítás ellenére (elkes tudatossággal) vállalta őt legfőbb mesterének”. Karácsony Sándor „külön, önálló, eredeti ágat, sajátos irányzatot, sőt mozgalmat képviselt. A szó legszorosabb értelmében polihisztor volt, »szellemi ezermester«. A protestáns meg-

újulási mozgalmak egyik nagy vezéregyénisége, kitűnő publicista-szerkesztője és teoretikusa, kiváló irodalomtörténész, nyelvész, szépirodalmi író, a Bartók–Kodály-életmű, a magyar népdal és néprajz egyik legelső értője, ismertetője és terjesztője. Mindezek mellett, illetve mindezekkel együtt a szabadművelődési rendszer megalkotója, szellemi és politikai vezetője, a huszadik századi magyar pedagógia és pszichológia egyik legnagyobb elméleti és gyakorlati művelője. Végül, de nem utolsósorban a sajátosan Karácsony-i értékfilozófia, társaslélektan és felnőttnevelés megalapozója.”⁶

Durkó Mátyás élete során – jóllehet annak nagy része a szocializmus évtizedeire esett – soha nem ingott meg abban a meggyőződésében, hogy Karácsony Sándor felnőttnevelési koncepciója a legjelentősebb teoretikus-tudományos teljesítmények közé tartozik.⁷

Durkó „másik szellemi forrásvidékét” a népi írók munkásságában és a népi mozgalomban jelöli meg említett munkájában Soós. Közülük is különösen Németh Lászlót, Veres Pétert és Móricz Zsigmondot vallja tanítómesterének. Persze a debreceni bölcsészhallgatóknak nem volt nehéz felfedezni a szinte természetes találkozási pontokat és kölcsönhatásokat Karácsony Sándor szellemisége és a népi írók eszmevilága között. Az e két forrásból származó eszmék és eszmények – mint „a másik ember” megbecsülése, az erős közösségi és magyarságtudat, a demokratikus, népben-nemzetben gondolkodás, a valóság tisztelete – szétválaszthatatlanul egybefonódtak Durkó alakuló személyiségében és gondolatvilágában. Olyannyira, hogy egész emberi magatartását és nevelői munkáját áthatotta az igény: keresse a hangot és a kapcsolatot a legkülönbözőbb társadalmi helyzetű és műveltségű emberekkel, akiktől, mint vallotta, mindig elleshet valami újat, valami fontosat. Ellenfeleire, gáncsoskodó kollégáira is úgy tekintett, mint olyan emberekre, akiket meg lehet és kell győzni saját felfogása jogosságáról, hasznosíthatóságáról.

Világnézetének alakulására, mint abban a történelmi időben oly sok fiatalra, erős hatással volt a marxizmussal és a kommunista párttal történő találkozás élménye – pozitív és negatív értelemben egyaránt. Révai József, Lukács György és nem utolsósorban Makarenko akkoriban nagyon divatos – egyébként Karácsony Sándor által is felkarolt – munkáit olvasta. A „fényes szelek” rövid időszaka kitörölhetetlen, de ellentmondásos nyomokat hagyott Durkó Mátyás életében. A mindig közösségben, társadalomban, kulturális értékekben gondolkodó fiatalember mélyen átélte a korszak újra törő lendületét, de a „rettenetes évek” történéseit is. Élete végéig feldolgozatlan maradt számos lelkiismereti konfliktusa, csalódása az általa oly nagyra becsült emberekben.

A fiatal és fogékony Durkó Mátyást, mint korosztályának többségét, elragadta a „holnapra megforgatjuk az egész világot” forgószele. A fényes szelek generációjának tagjaként – a rá később is annyira jellemző módon, hatalmas energiával – lelkesen veti bele magát a közéletbe. Politikai és felvilágosító népművelő munkát végez. Szinte „misszionárius szorgalommal” vesz részt az ismeretterjesztésben. Előadásokat tart a városban és a Debrecen környéki településeken is. „Volt Debrecentől mintegy tíz kilométerre egy tanyaközpont, Ondód – mondja. – A Szabad Föld [korabeli napilap] szervezett irodalomterjesztő, irodalomnépszerűsítő felolvasásokat ezen a helyen. Én, mint harmadéves egyetemi hallgató vállaltam egy előadást, ami azt a címet viselte, hogy »Fényesebb a láncnál a kard«. [...] Elmentem ebbe a tanyaközpontba, ahol egy nagy istállóban fogadtak, egy szál körte égett. Negyven-ötven ember ült ott és várta az előadás megkezdését. Én készültem erre, megírtam az előadás vázlatát. Már vagy félórája beszéltem, amikor látom, egyik ember

1 Tudomány és társadalom

is, a másik ember is alszik. Az én addigi előadói-nevelői tudásom, az előadó–közönség kapcsolatáról kialakított elképzeléseim összetörtek egy pillanat alatt. Az eredmény az lehetett: az én gyönyörűen elkészített előadásvázlatomat ott helyben összetéptem és elkezdtem magamtól, teljesen szabadon Petőfiről beszélni [...]. Végül egy jó kis előadás kerekedett ebből a helyzetből. Számomra a probléma volt a legizgalmasabb kérdés: mi lehetett az oka a látottaknak, tapasztaltaknak?⁸ Kulturális népszerűsítő munkája mellett 1945-ben a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetségben (MADISZ) is tevékenykedik (a szervezet 1944 végén, kommunista kezdeményezésre alakult, de ekkorra már teljes egészében kommunista irányítás alá került). 1947–48-ban az egyetem Bölcsészettudományi Kara Ifjúsági Szervezetének elnöke lesz, s e minőségében – a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egyesületének Szövetsége (MEFESZ) Budapesti Központi Intéző Bizottságának tagjaként – a már ugyancsak kommunista vezetésű ifjúsági szövetség debreceni szervezetének oktatási felelősévé nevezik ki. 1948 augusztusában belépett a Magyar Kommunista Pártba (MKP), majd a két munkáspárt egyesülése után a Magyar Dolgozók Pártjába (MDP). Még ugyanebben az évben a spártai körülmények között működő és keményen autoriter „kritikai–önkritikai” légkört támasztó hathetes pártiskolán vett részt. A pártiskola elvégzése után új feladattal bízta meg a párt: 1948. október 1-jétől a Debreceni Ságvári Endre Főiskolás Népi Kollégium igazgatójává nevezik ki – miután az MDP 1948. szeptember 19-i, a NÉKOSZ-t (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége) elitelő határozata következtében a szövetség rendszere fokozatosan elszürkült, s megkezdődött a népi kollégiumoknak az állami kollégiumokkal való egyesítése. A tisztséget 1950. szeptember 1-jéig tölti be (a NÉKOSZ-t ekkorra már, 1949. július 10-én, a Rajk-perrel kapcsolatba hozva felszámolták). A Ságvári-kollégiumbeli tevékenység mindazonáltal meghatározó pedagógiai élményt jelentett számára, és olyan ifjúság- és felnőttnevelési tapasztalatokhoz juttatta, amelyeket későbbi andragógiai munkásságában hasznosítani tudott.

A hatalom természetesen figyelemmel kíséri Durkó Mátyás közéleti aktivitását. Tagjává választják az Egyetemek Kommunista Ifjúsági Intéző Bizottságának. Két éven keresztül az Egyetemi Pedagógus Szakszervezet üb-titkára, majd pártbizalmi, tagja az egyetemi pártalapszervezet vezetőségének, az MDP Megyei Bizottsága középfokú propagandista-képző szemináriumának vezetője. A Békés-Tarhosi Zenegimnázium létrehozásának önkéntes segítője.

Az „első figyelmeztető jelet” 1951-ben érzékeli. A párt alapszervezete 1951. október 2-án szigorú, megalázó önkritikát gyakoroltatott vele, amelyet pártfegyelmi követett, végül Durkó „szigorú megrovásban” részesült. A fegyelmi ítélet oka, hogy 1950 januárjáig nem tárta fel teljes őszinteséggel osztályhelyzetét a párt előtt. A „soha, sehol, semmikor” szülői intelem okán félt említést tenni édesapjától örökölt vitézi címéről, és a megörökölt hét hold földről.

Ám Durkó Mátyás személyes és szakmai életében az előző, 1950-es év pozitívumokat is hozott. Ekkor vette feleségül Bálint Editet, aki egész életében szerető társa, támogatója, „házi titkárságvezetője” volt. Bálint Edit 1930. február 14-én született Debrecenben. Édesapja – Bálint Mihály – nyugdíjas tanító, aki 1919-ben tagja volt a nagyszántói direktóriumnak, édesanyja – Huszti Irma – tisztviselő, majd nyugdíjba vonulását követően takarítónő. Bálint Edit Debrecenben végezte középiskolai tanulmányait, 1948-ban liceumi érettségit tett, jó eredménnyel. Érettségi után a Debreceni Pedagógiai Főiskolára iratkozott be, biológia–földrajz szakra, de a főiskolát az intézmény Egerbe költözése után abbahagyta.

1952-ben az Orvostudományi Egyetem szülészeti klinikáján könyvtáros. Ahhoz, hogy röntgenasszisztensi tanulmányokat végezhesen, orvosírnoki félállást vállalt az SZTK-ban, közben a klinikán, az I. számú sebészet röntgen-laboratóriumában mint externista folytatott gyakorlatot. 1957. július 22. és 1958. november 1. között a Hajdú-Bihar megyei Tanács I. sz. Rendelő Intézetében röntgenasszisztensként dolgozott, majd visszakérült az Orvostudományi Egyetem Ideg- és Elme Klinikájára, ahol az idegsebészeti laboratóriumában, asszisztensi beosztásban tevékenykedett. Házasságukból egy gyermek, Durkó Edit született 1951. január 21-én.

Edít lánya a gimnáziumban a francia nyelvet választotta, francia–magyar szakos lett. Azonban sem Debrecenben, sem a megyében nem akadt tanári állás, ezért Budapesten keresett munkahelyet. Ugyanabból az iskolából ment nyugdíjba, ahova édesapjával együtt 1975-ben betette a lábát. Mintegy 38 évig tanított ugyanazon a helyen, ugyanabban a Kassák Lajos nevét viselő gimnáziumban.

Durkó Mátyást 1950. április 1-jétől tanársegéddé nevezik ki a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalmi Intézetben, ahol 1953. december 31-ig dolgozik. Közben 1950. március 30-án sikeres vizsgát tesz, megszerzi a magyar–francia középiskolai tanári oklevelet. Az intézetben különösen nagy hatással volt rá Jausz Béla és Barta János professzor. Feladata hetente két kötelező irodalomelméleti kollégium és szakszeminárium tartása. Bekapcsolódott az intézet tudományos munkájába is. Munkatervét az MTA is elfogadta, tudományos ösztöndíjat kapott. Előbb Móricz Zsigmond, majd Oláh Gábor munkásságával foglalkozott. A század egyik legnagyobb magyar regényírójáról több tanulmánya, közleménye jelent meg az *Irodalomtörténet*, az *Építünk* és az *Irodalomtörténeti Közlemények* című folyóiratokban, de más kiadványokban is. Elsőként kutatta fel és gyűjtötte össze Móricz folyóiratokban, napilapokban rejtőző 1918–19-es írásait, és adta közre 1953-ban önálló kötetben. Bevezető tanulmánya – Móricz e korszakának politikai, irodalomtörténeti és művész bemutatása – és Móricz írásaival kapcsolatos jegyzetei máig útbaigazítók.⁹ 1918–19-hez (és Debrecenhez) kapcsolódik Móricz *Légy jó mindhaláláig* című regénye, amelyről 1953-ban Durkó az *Irodalomtörténet*be írt tanulmányt, majd 1954-ben ő rendezte sajtó alá a regényt.¹⁰ Durkó számos önéletrajzában említi, hogy Móricz-könyveit megtámadta a Szabad Európa Rádió. A kritikákat a korabeli politikai légkör és a kötetekben olvasható jegyzetek vélt-valós szellemisége válthatta ki. Külföldi kritikusan nem értettek egyet Durkó szövegértelmezéseivel.

Közreműködésével került kiadásra az általa tisztelt, a szegényekért, elesettekért perlekedő Oláh Gábor novelláskötete. Ezután az író verseit rendezte sajtó alá: Oláh Gábor válogatott költeményeit a debreceni költő, Kiss Tamás előszavával és Durkó Mátyás jegyzeteivel jelentette meg az Alföldi Magvető Kiadó 1957-ben.¹¹ Kiss Tamás költővel együtt 1954-ben megszerkesztette a tiszántúli költők antológiáját, a *Túl a Tiszán* című kötetet, amelynek első írása a Durkó által közreadott Móricz-mű, a *Debrecen*.¹² Professzorai, Juhász Géza, Barta János és Bán Imre is elismerték a szorgalmas, nagy munkabírásu, oktatói és kutatói vénával egyaránt rendelkező tanársegéd teljesítményét. Irodalomtörténeti kutatásainak eredményeit ma is értékeli és számon tartja az irodalomtudomány.

Durkó Mátyás oktató- és kutatómunkája mellett kiterjedt irodalomszervező tevékenységet folytatott. 1951. október 1. és 1952. november 1. között a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Kelet-magyarországi Csoportjának szervező titkára és megyei összekötője, az irodalmi népszerűsítő előadások szervezője volt. 1952. november 1-jétől 1954. szept-

1 Tudomány és társadalom

ember 1-jéig a Magyar Írók Szövetsége Debreceni Csoportjának titkári teendőit látta el, miközben az *Építünk* című helyi irodalmi folyóirat szerkesztőbizottságának is tagja. 1953 januárjától 1955 júniusáig részt vesz az *Alföld* című folyóirat szerkesztőbizottsági munkájában. Magára vállalja a népi írók műveinek és a Magyar Élet könyveinek terjesztési feladatát is. Megszervezi a debreceni könyvkiadást: 1954. szeptember 1-jétől az Alföldi Magvető Könyvkiadó – az Írószövetség 1955-ben megalakuló kiadója, a Magvető debreceni „fiókkiadójának” – vezetője volt egészen annak 1957. augusztus 31-i megszűnéséig. (Az Alföldi Magvető első két kötete 1954 decemberében jelent meg.) Munkája eredményeként ez idő alatt mintegy húsz kötet került kiadásra, külön is segítve a tájegység íróinak megjelenését. Munkájának országosan is úttörő jelentősége volt.

Durkó Mátyást saját kérésére 1954. január 1-jével adjunktusi beosztásban áthelyezik a Módszertani Kabinetbe, ahol 1954. augusztus 31-ig dolgozik. Amikor a kabinetet feloszlatták, az egyetem Rektori Hivatalába kerül adminisztrátornak, 1954. szeptember 1-jétől 1955. augusztus 31-ig oktatási főelőadó. Hivatali ténykedését követően, kérésére, 1955. szeptember 1-jétől a Pedagógiai Tanszékre helyezik át – mivel adjunktusi állás nem volt – tanársegédnek.

A tanszéken nagy elszántsággal lát munkához. Addigi tudományos tevékenysége alapján – tekintettel a Borbély András kollégájával készített sikeres pályamunkára – 1955-ben az MTA engedélyezi, hogy rövidített aspirantúrán vehessen részt, akár irodalomtudományból, akár pedagógiából. Az ehhez szükséges filozófiai vizsgát 1958. február 8-án, szakmai vizsgáját – nevelésemleletről és neveléstörténetből – március 8-án, jeles eredménnyel tette le. 1958. április 2-án a Kossuth Lajos Tudományegyetemen – a neveléstudományból mint főtárgyból, a neveléstörténetből és a magyar irodalomból mint melléktárgyakból – *summa cum laude* minősítéssel a filozófia doktorává avatták.¹³

Durkó Mátyás értékrendszerének alakulására az 1956-os népfelkelés és szabadságharc nagy hatással volt. Nála is, mint számos „fényes szelek nemzedékbeli” kortársánál, az „odaalakulás” lelkesedését „a visszaalakulás drámája” követte. A Debreceni Forradalmi Bizottmány úgy döntött, hogy az Orvostudományi Egyetem területén működő kis hatósugarú amatőr rádió kapacitását meg kell növelni, mivel a közvéleménynek megbízható hírforrásra, szélesebb körű tájékoztatásra van szüksége. Durkó Mátyás a Szabad Debreceni Rádió, a Csokonai rádió munkatársa lett. Lelke mélyén még mindig élt a megaláztatás, amelyet 1951. október 2-án kellett elszenvednie, de a „karácsonyista”, „nékoszista” fiatal egyetemi oktató számára ennél sokkal fontosabb volt a szakmai és politikai gondolkodásával összhangban lévő feladat. 1956. október 29-től november 1-jéig volt a rádiónál. „[...] Kiss Ferenc hívott [...] a helyi Csokonai rádióhoz – emlékszik vissza. – [...] írtam egy cikket a semlegesség kérdéséről, és én jelöltem ki két napon keresztül a helyi újságokban megjelent híryanagot beolvasásra [...]”¹⁴ És ő játszotta furulyán a rádió szignálját, a *Debrecennek van egy vize* kezdetű népdal néhány taktusát.¹⁵ Durkó november 1-jén otthagya a rádiót és Debrecent is, egy alkalmi autóval édesanyjához, Békésre utazott. Visszatérését követően, a forradalom leverése után, a megszálló szovjet csapatok illetékesei letartóztatták. Kiszabadulását elsősorban felesége, Bálint Edit bátor és harciasan hősies fellépésének köszönheti – hajsza hán menekült meg tőle, hogy a Szovjetunióba hurcolják, vagy itthon perbe fogják. A forradalom alatti tevékenységéért az egyetem fegyelmi bizottsága 1957. június 13-án „szóbeli megrovásban” részesítette, a megrovást azonban

később törölték. Ám Durkó Mátyást nem tévesztette szem elől a hatalom: a politikai elhárítás tisztái elsősorban a bölcsészkar oktatói között szerették volna „szövetségeseket” találni. Tisztában voltak vele, hogy erre csak súlyosan terhelő adatok birtokában, kompromittálás, zsarolás útján lesz lehetőségük. Besúgónak Durkó Mátyás tanársegédet szemelték ki. Zsarolni próbálták, majd megfenyegették, ő azonban ellenállt.¹⁶ A forradalom leverése utáni időszakban szinte teljesen felhagyott a politizálással, az újonnan alakult Magyar Szocialista Munkáspártba (MSZMP) nem lépett be, minden energiáját munkájára, a kulturális tevékenységre és a tudományos kutatásra fordította.

Durkó Mátyás még a forradalom előtti, felszabadultabb időkben jelentős lépésre szánta el magát. Előterjesztést készített, amelyet az egyetem vezetése – egyetértően és támogatóan – 1956 márciusában továbbított az Oktatási Minisztériumhoz. A javaslatban – a népművelés társadalmi jelentőségére hivatkozva – azt indítványozta, hogy az egyetemen a tanárszakokhoz kapcsolódva vezessék be a felsőfokú népművelési szakképzést. A kérelmet a Népművelési Minisztérium is támogatta. Az Oktatási Minisztérium Egyetemi Főosztálya pedig – pozitív fordulatként – hozzájárult, hogy a debreceni tudományegyetem Pedagógiai Tanszékének keretei között már az 1956/57-es tanévtől meghirdessék és megindítsák a Népművelési Szemináriumot Durkó Mátyás tanársegéd szakmai vezetésével.

A szeminárium az egyetem „kukatóriumában” kapott helyet egy kis és egy valamivel nagyobb helyiségben. Durkó 1957. április 1-jén adjunktussá lépett elő. A Népművelési Szeminárium – Durkó kiemelkedő elkötelezettséggel és energiával végzett, eredményes munkája elismeréséül – 1962-től felvehette a Pedagógiai Tanszék Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszéki Csoportja elnevezését. Mi több, az 1963/64-es tanévtől megkezdődhetett a tanár szakhoz kapcsolt, ún. „C” szakos népművelő-képzés. Szakmai eredményei elismeréseként Durkó 1965. augusztus 1-jétől docensi kinevezést kapott. A következő évben, 1966-ban – felnőttnevelési témából – megvédte disszertációját. Az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága 1967. január 25-én a neveléstudományok kandidátusává nyilvánította.

Durkó aktivitása ezután sem csökkent. Hatalmas munkabírással végzett, sokoldalú szakmai tevékenysége, elkötelezett erőfeszítése az 1970-es évtizedben meghozta gyümölcsét: Debrecen az andragógia hazai fővárosává vált! A Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszéki Csoport 1971. február 1-jétől Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszék lett, amelyet Durkó két egységbe szervez: Felnőttnevelési és Művelődéstudományi Szekcióba. 1971 őszétől megindulhatott a kétéves, az 1976/77-es tanévtől pedig a hároméves egyetemi kiegészítő levelező képzés is. Az új tanszék személyi feltételeinek megteremtésében és fejlesztésében Durkó két „forrásra” támaszkodott. Egyrészt arra törekedett, hogy a hallgatók közül kiválassza a legtehetségesebbeket, és előnyben részesítse a tudományos ösztöndíjasokat, a kutatói segédmunkát végzőket, másrészt, hogy gyakorlatból hozzon be szakembereket. Munkája elismeréseként 1978-ban professzori kinevezést kapott, 1975 és 1980 között a tudományos dékánhelyettes tisztségét tölti be. Növelte a szak presztízsét, hogy Durkó Mátyás meghatározó tagja a *Népművelési Értesítő*, a Népművelési Intézet 1960-tól az 1970-es évek közepéig megjelenő elméleti folyóiratának, s hogy 1974. január 1-jétől 1975. december 31-ig tudományos főmunkatársként vesz részt az MTA Pedagógiai Kutatócsoport munkájában. Kezdeményezésére 1976-ban megala-

1 Tudomány és társadalom

kult az MTA Pedagógiai Bizottságának Felnőttnevelési Albizottsága, a felnőttnevelés akadémiai képviselője, amelynek az elnöke volt (1977–88). Vezet a csak rövid ideig (1986) megjelenő, első önálló, időszakos elméleti és módszertani periodika, az *Andragógia* szerkesztőbizottságát. Létrehozta 1980-ban az egyetem kiadásában megjelenő *Felnőttnevelés, művelődés. Acta Andragogiae et Culturae* című periodikát.

A folyamatosan, óriási energiával végzett munka azonban kikezdte egészségét. Állapota 1984-ben erősen megromlott, olyannyira, hogy nyugdíjazását kérte. Ám az addigra már egyszemélyes intézménnyé vált tudós nem tud felhagyni minden tevékenységgel: konferenciákon vesz részt, továbbképzéseken tart előadásokat, publikál.

A rendszerváltás ambivalens várakozással tölti el. A mindig lelkesen optimista Durkó abban reménykedik, hogy „az új társadalmi talaj” éltetni fogja majd az andragógia tudományát – ám azt kell tapasztalnia, hogy az általa képviselt és kimunkált felnőttnevelés szemlélete és gyakorlata mindinkább háttérbe szorul. Keserű örömmel értesül róla, hogy az egyetem vezetése a névváltoztatást kezdeményező Soós Pál javaslatát elutasítja, a tanszék elnevezéséből nem engedi kitörölni a „felnőttnevelés” szót. A tanszék elnevezése Művelődéstudományi és Felnőttnevelési Tanszékre módosult. Nehezen éli meg, hogy a felnőttképzésből, felnőttoktatásból és a felnőtt-tanulásból kiszorul az embert formáló nevelői törekvés és az önnevelői képesség kialakítására törekvő szándék. Alapvető nézeteit és tételeit azonban mégsem változtatja meg, nem írja át, noha folyamatosan arra törekszik, hogy elismerje tévedéseit, s ahol szükség van rá, korrigálja önmagát. Arra is maradt ereje, hogy segítse az új nevén, a debreceni egyetemen beinduló a Nevelés- és Művelődéstudományi Programot, amelyben lehetőség nyílt a felnőttnevelési és a közművelődési alprogram akkreditációjára, valamint a PhD-fokozat megszerzésére.

Durkó Mátyás az andragógia hazai megalapozója, a felnőttnevelési irányzat nemzetközileg is elismert, jeles képviselője, szakmatörténelmet alakító személyisége.¹⁷ Szellemi örökségét utódaira hagyta, elsősorban azt az üzenetet, hogy az ember nemcsak fejleszthető, megváltoztatható, hanem – Németh László „minőségforradalma” szellemében – képes önmaga nevelésére, alakítására is. Az „andragógusképzés debreceni pápája” 2005. március 18-án, életének 79. évében a debreceni temetőben örökre pihenni tért.¹⁸

Jegyzetek

¹ T. Kiss Tamás: *A népnevelőtől a kulturális menedzserig. Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből. Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 194. o.*

² A jelen tanulmány T. Kiss Tamás – Tibori Timea: *Az önépítés útjai. Durkó Mátyás munkássága* című könyvének (Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 2015. ISBN 978-615-5372-24-7) első fejezete. A kötetre ezúton hívjuk fel olvasóink figyelmét!

³ Soós Pál – Boros Sándor: *Durkó Mátyás hatvanéves. In: Soós Pál – Sz. Szabó László (szerk.): Tömegkultúra és közművelődés. Felnőttnevelés, művelődés. Acta Andragogiae et Culturae, 7–8. szám, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1968. 5–20. o. (Az*

idézet forrása: Németh László: Második szárszói beszéd. In: uő: Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989. 725–738. o. Idézet: 734. o.)

⁴ „A Vitézi Rend Főszéktartósága 7064/1943. sz. igazolványa (kiállított Budapesten, 1943. augusztus 25-én) alapján ifj. Durkó Mátyást a »vitéz« cím illeti meg. Békés, 1944. február 20.” – olvasható Durkó Tanulmányi Értesítőjének első oldalán.

⁵ T. Kiss Tamás – Tibori Timea: Durkó Mátyás emlékezete. = Kultúra és Közösség, 2005. 1. szám, 59–61. o., továbbá T. Kiss Tamás – Tibori Timea: *Homage a Durkó Mátyás. Emlent az andragógusképzés debreceni pápája.* = Felőttképzés, 2005. 1. szám, 58–59. o.

⁶ Soós Pál: Durkó Mátyás andragógiai gondolkodásának szellemi forrásvidékéről. In: Balipap Ferenc (szerk.): *Az illegitim andragógusképzés megteremtője. In memoriam Durkó Mátyás (1926–2005).* Magyar Mővelődési Intézet – Karácsony Sándor Mővelődési Társaság, Budapest–Főldes, 2006. 55–63. o.

⁷ Durkó Mátyás: Karácsony Sándor mővelődestörténeti, felnőttnevelési és szabadmővelődési koncepciója. = Debreceni Szemle, 1997. 2. szám, 274–294. o.

⁸ Mayer József: „...nem volt se tudomány, sem szakismeret, nem volt rendszere az egésznek...” In: Balipap Ferenc (szerk.): *Az illegitim andragógusképzés megteremtője,* i. m. 31–35. o. Idézet: 31. o.

⁹ Móricz Zsigmond: Új világot teremtsünk. Gyűjtemény 1918–19-es írásaiból. Összeállította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Durkó Mátyás. Mővelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953.

¹⁰ Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig. Sajtó alá rendezte: Durkó Mátyás. Mővelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1954.

¹¹ Oláh Gábor: *Debreceni zendőlk.* Válogatott elbeszélések. Sajtó alá rendezte, bevezette és jegyzetekkel ellátta: Durkó Mátyás. Alföldi Magvető Kiadó, Debrecen, 1955; illetve Oláh Gábor válogatott költeményei. Szerkesztette, bevezette és jegyzetekkel ellátta: Durkó Mátyás, Kiss Tamás, Tóth Endre. Alföldi Magvető Kiadó, Debrecen, 1957.

¹² Túl a Tiszán. Tiszántúli írók és költők művei. Szerkesztette: Durkó Mátyás és Kiss Tamás. Alföldi Könyvkiadó Debrecen, 1954.

¹³ Doktorrá fogadom... = Hajdú-Bihari Napló, 1958. április 3.

¹⁴ Durkó Mátyás három és féloldalnyi, sőrűn gépelt feljegyzéséből. A kézirat a szerzők tulajdona.

¹⁵ „Ő volt a szőnetjel” – mondták róla diákjai. Megjegyzendő, hogy néhányan más dalra emlékeznek. Lásd: Balipap Ferenc (szerk.): *Az illegitim andragógusképzés megteremtője,* i. m. 13, 173. o.

¹⁶ Filep Tibor: *A politikai rendőrség Hajdú-Biharban 1957–1989. II. A szerző kiadása,* Debrecen, 2012. 128. o.

¹⁷ T. Kiss Tamás – Tibori Timea: *Kultúrkapuk. Tanulmányok a kultúr[politik]járól, érték-közvetítésről és a kulturális valóságról.* Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 2013. 135–139. o.

¹⁸ Durkó Mátyás szellemi hagyatékát megvételre ajánlotta a pécsi egyetemnek, amelyet Koltai Dénes, a JPTE FEEFI akkori intézeti igazgatója visszautasított. A Magyar Mővelődési Intézet viszont megvásárolta. Durkó Mátyás megmaradt, több mint két folyóméternyi iratanyagát felesége, Durkó Mátyásné Bálint Edit és gyermeke, Durkó Edit T. Kiss Tamás és Tibori Timea gondozására bízta.

Enghy Sándor

Zsidó szellemtörténeti kalandozások

Hankiss Ágnes is úgy kezdi könyve^{*} *előszavát*, hogy témája előtanulmányait említi. Én csupán azért járok el hasonló módon könyve ismertetése elején, hogy ne ringassam hamis hitben az olvasót, ha ezeket a sorokat értelmezi. Református Teológia tanára vagyok országunk északkeleti régiójában. Ez azért érdekes, mert a tény árulkodó: meghatároz a vidék ahol élek. Problémákra keresek választ és megoldást az élet azon területén, ahol a tudásból fakadhat valami. Oktatási intézmény részeként tanítok. Sokszor tanulva, azt mutatva, hogy együtt van értelme ennek is. Olyankor, amikor egyetlen út a megújulás, mert más már nem segít. Ezen pedig politikai vagy gazdasági reformok helyett a reformáció útja a célravezető: vissza a Bibliában kijelölt útra, ami nem konzervativizmus, hanem a konzerváló, romlástól megőrző erőt kutatja, a mindent velejég rothasztó folyamatok útján szabadít fel megtartó erőket, a gonosz és a halál erőivel szemben is. Ezen a területen paradigma számomra a zsidóság útja, irodalma, de helyemből adódóan sajátos módon. Hallgatóink elsődleges tájékozódási pontja az Ószövetségi Tanszékből következően a Héber Biblia, a maga összefüggéseivel együtt. Ezeket tanulmányozom, élvezem, adom tovább 1992 óta, Börzsönyi József jóvoltából, aki ide hozott, az ő és Nagy Antal Mihály tanszékén Sárospatakon. Az ismertetés körülményeihez tartozik persze még az is, hogy dr. Koncz Gábor irányomban mutatkozó, teljesen érthetetlen és érdemtelen bizalma adta kezembe a könyvet egy reggelen az ébredés utáni rövid találkozás alkalmával. Ott virradt fel ezen írás reggele is, és csak remélni tudom, hogy nem akadályozzák a nap ragyogását a sorokban megfogalmazott gondolatok, hanem valamilyen csoda folytán segítik életellenes erőkkkel szemben az életet a megmaradás útján.

Bizonyára szakmámból adódik, hogy figyelmet érdemel a könyv címe. A csökönyösség legalább tizenhétyszer fordul elő a Héber Bibliában, kétszer a szívvel egy mondatban, de egyetlen egyszer, csak Jer 5,23-ban vonatkozik a kifejezés a csökönyös szívvel a népre. Háromszor olvasunk emellett más megfogalmazásban a kemény nyakú népről. A rabbinikus magyarázat sokszor értelmezi ezeket az összefüggéseket.

A könyv elején nem egészen értettem miért fontos a cím. Később a történeteket olvasva saját magamnak jólesett gondolkodni azon, persze a szerző szándékát nem ismerve, hogy miközben negatív tartományba kerül az ember, ha elhagyja az Úr útját, szembeszegülve vele, hányszor lett a maradás átokká a világon ott, ahol azon túl, hogy maradt az ember, nem történt körülötte semmi. Az úton való maradás belülről nézve szép szándék és magabiztosságot jelent. De lett-e ettől más a világ? Máskor pedig

^{*} Hankiss Ágnes: *A szív csökönyösei. Zsidó szellemtörténeti írások. Hamvas Intézet, Budapest, 2015. ISBN 978-615-5364-12-9*

a csökönyösen lázadó körül mozgásba lendült minden és a vergődő ember a megmaradás útját keresve járt új utakat, vállalva a változás szenvedését, önmagát, hogy aztán gyötrődése érlelje meg a tudatos döntést, a megérkezést. Melyik az értékesebb: maradni kemény szívvel, különösebb élvezet nélkül, vagy küzdelmes bolyongások után megtalálni könnyezve a haza vezető utat? Elítélni csak a hitehagyottat, lázadót lehet, kivéve, ha távolról nagyon közelre érkezik. Míg a maradó, valójában csak tisztos távolban marad, anélkül, hogy bármi élmény lenne számára. Akár a tékozló fiú és bátyja példája is példázhatja ezt a kettősséget.

Hogyne lennének fontosak a szerző számára a maránnusok, „a régi Spanyolországban csupán látszatra megkeresztelkedett, eredeti vallásukhoz hű zsidók” történetei. A „senkiföldje hősei”-ről azt tudjuk meg a könyvből, hogy ők azok, akik „lázasan és görcsösen akarnának tartozni valahová; de minél mélyebbről szakad fel és áldozatosabb az akarás, annál kisebb az esély, hogy sikerül is.” Hihetetlen mennyire ráérez a jelenség a kor legaktuálisabb problémájára: befogadás utáni vágy az egyik oldalon és értetlenség a másikon. Mennyi harc ezen a területen a kapcsolatok minden szintjén. A maránnusok esete magában hordozza mindegyiket. Az otthonra vágyó lélek harcait a „sehol sincsenek igazán otthon” keserű eredményével. „Az Én és a Másik élettéljes találkozása, a szeretet principiuma” alig fellelhető ma. Hiányától szenvedünk. Hogyne kellene írni róla életszerű történetek elgondolkodtató példáin érzékeltetve a jelenséget. Pont ma, „amikor a ma embere beszorul egy olyan világba, amelyben eluralkodik a gátlástalan haszonlesés, a képmutatás, az előítéletesség, az újbarbarizmus”. A könyv anyagának magva a kilencvenes évekhez kötődik, amikor is a szerző „valamilyen aktuális közéleti eseményt” értelmezett „egy-egy haszid példázat tükrében.” E mostani írások már nem aktuálpolitikai érdeklődésűek. Lehet, hogy pont ez hozza közelebb nagyobb összefüggésekben hozzánk a sorok mögöttes tartalmát politika nélkül, az élet politikamentes részecskéiben, ahol politika nélkül is van élet, érzés és gondolat? A könyv címén túl, a témák által szárnyra kapó gondolatszabadság égisze alatt a magam részéről olvasóként „hálás felhasználó” lettem. *Heródes vendégeiről* szól az első felhasználásra való karácsonyi kommentár. „Öltönyösnyakkendő fajta”, „derűs, harmonikus fajta,” „kétérdős, vad lélek; simulékony Mérlegember”, „viaskodó-dacoló Skorpió-típusú”. Lehet választani. Valahova tartozunk, amikor konfrontálódunk a karácsonyi történettel. Giotto képének alakjai abban segítenek asszociációs játékkal, hogy önvizsgálatot tartson az ember a karácsonyi események kapcsán is, vagy így, vagy úgy „őszintén megilletődve, rabul ejtve”, vagy mint akik vagyunk egy kategória a sok közül, „bábmész intellektuell”, támogatott utakon járók, mint akik „kapnak ösztöndíjat, szegénylős apanázst”, „szobateológusok”, „csapongva, vagy csüggedve, magányosan, javarészt”. Útjainkon botlatozva azért „lehet triumfálni is, apró győzelmek szilárdíthatják a hitet (halottnak a csók?)”. Igen. Ez is alternatíva: az a hit, amely semmire nem megoldás, mert nincs ereje, semmi nem képes már megszilárdítani karácsonyi ide, vagy oda. Veszélyes utakon szükség van ismeretre a megmaradáshoz, túléléshez. Az „istenbölcseinek és isten-szamarainak” úgy látszik egyetlen esélyük marad, mert csak emberek, gondoljanak magukról akármit. De ez az esély életet jelent a heródesi gyilkos indulatokkal szemben is, hogy legyen igazi találkozás Azzal, „aki valami gyökeresen *másban* gondolkodik, gyökeresen *mást* akar”. Heródes vendégeiről szól a régi történet, de kifejezőeszközei teljesen maivá teszik a leírtakat. Megelevenedik a történetben az ember „vakbalesága és ezerhülye gyanútlanlansága”, a „ködkergető, handabanda-hírharang”,

1 tudomány és társadalom

vagy aki „kozmoszkuvac dumával traktál”, de ugyancsak megismerjük „seggfej-Heródes duhajgőgjét, a gyáva ember kukorékoló magabiztosságát”, aki „három hagymázás idealista” látogatóját „búsricsodába küldhetné”, s „foghegyről go home!-ot köphetne feléjük”. Lehet-e ennél jelenvalóbb a megfogalmazás révén a történet. Csak az nem érzi magáénak, s nem keresi benne a helyét, aki nagyon nem akarja. Ők azok, akik a Dürer képen megfestett történet keretein mindig „közönyösen kívül maradnak”, vagy akiken soha nem lesz semmilyen „nyoma” a karácsonyi jelenetben felkínálkozó „aranyfüstös-éteri egyszerűségnek és önátadásnak”. Az „idegenül hideg és kietlen” világ valóságának kitapintásában segít a Heródes vendégeiről szóló történet minden részletében, el egészen a Mária düreri alakjáig, aki „a földön gubbaszt, mint a koldus a metróban...magára hagyva”. Nagy kérdésként marad ránk a történetet olvasva: vajjon a mai sok „karrier-mágus”, aki „a szerencséje ...után koslat” lát-e fantáziát abban, hogy „ki lehetett az a Heródes, miféle döglletes fazon”? „Folytassam?” – teszi fel a kérdést a szerző, könyve első írásának végén. Mert hát lehet. De mi maradna akkor az olvasó felelősségéből?

Az „*Elvéve tehát...Hósea*” fejezet izgalmas kérdését a Kr. előtti nyolcadik században élt, éppen kortársát Amoszt hallgató próféta szájába adja a szerző: „Vajon hogyan kell elhelyeznünk azt a temérdek sok gyűlöletet, hogy útba ne legyen a szeretet kapujában?” Nem csoda a próféta életérzése, hogy nem tudja „jót kérdezett vagy rosszat”. Nem csoda a végtelenségig leegyszerűsített alapelv kimondása után, hogy az ember csak annyit érez: ő „csak a hontalanság ábécéjét” tudja, „a se-itt, se-ott falzettóját” megszólaltatva is „egyedül maradt”. Aki szeretetre vágyik, gyakran marad magára. Melyik volt előbb, a tyúk vagy a tojás? A szeretethiány termeli ki a magányt, vagy a magányból fakad a szeretet vágya? Alig van, aki ne égett volna e két tűz között, keresve a maga helyét, a megoldást a szeretet nagy kérdéseire. A fejezetben „Ő volt az, Hósea, aki ha ébren feküdt a sötétben és várta a sarkon beforduló villamos csörrenő zaját...elfogta a rettegés, hogy nem tévesztették-e össze valaki mással, hogy valóban őt választotta-e ki az Örökkévaló ekkora boldogságra, hogy Gómer férje legyen.” Szeretet, mely beteljesül és retteg, hogy elveszíti tárgyát és alig meri remélni, hogy boldogságához segítséget kap az Égiektől. Hol vagyunk már ezekkel a gondolatokkal a Kr. előtti nyolcadik századtól. De hát Gómer keresztretjévényei, meg az „utazási irodák tevetarka-bazárbarca katalógusai” meg „az áruházi katalógusok” és „a postán rendelt, hol szűk, hol bő holmik”, melyek körül gondolatai forognak, segítenek is elszakadni a régi időktől, és megkönnyítik a járást a történet mába vezető útján. Hósea a történetben az, aki beleélté magát a boldogságba, de amikor egyszer-egyszer megértett valamit „odaégette a vacsorát és mellétette a telefont”. Hósea mindent megtesz a történetben azért, hogy felesége gondolkodjon: „töviseket szúrt a földbe, hogy Gómer belelépjen”. Hátha gondolkodna, amikor azokba belelép. Lehet, hogy nincs más célja a szerzőnek sem. Azt akarja elérni, hogy gondolkodjunk. Néhol nem is tesz mást, mint rávilágítva dolgokra informál, és ezzel ahol minden szépnek és jónak látszik, ott „sötét kabátként csüngő árnyakat akasszon az érzések süket falára”. Hátha vágná valaki a világgosságra, a tisztánlátásra. Ez ugyanaz a kétségbeesett indulat lehet, melyből fakadóan a próféta a történetben megvádolja „az érkező rendőrt, hogy Gómerrel hancúrozott ő is, azért védelmezi a bűnösöket”. Ha egy lépéssel tovább jut az olvasó azon az úton, melyen egy kicsit többet tesz az ember a másik érdekében annál, amit ő érdemel, magvetéssé vált az üzenet. Ennek megfogalmazása lehet a történetben, hogy a próféta, miután felesége elhagyta, mindent tűvé tett érte: „megkörnyékezte a buszvezetőket és megüzente

Gómernak mindegyik égtáj felé: térjen vissza hozzám, akkor megkegyelmez neki." Ilyesmí történhet ott, ahol az Úr szól, s szavára elmegey az ember. Ezt a „sorrendet” mindig követi valami.

A következő fejezet címe: „Egymástól elszakadának... Márk”. Az írás tulajdonképpen Márkról szól, aki az Evangéliumot írta. Márk a Mester követője volt, de amikor Őt elfogják, majdnem maga is áldozattá válik. Amikor azonban megragadják a katonák, „ügyes félfordulattal kibújik az ingéből, kihúzza magát a szorításból és elszalad”. Szabadulása börtönné válik, amelyben iszonyatos lelkiismeretfurdalás őrjiti „a túlélés szégyene” miatt. Az Evangélium születése után Márk Pál útítársa lesz, akit első útján különösebb „ok nélkül” elhagy. Pál nem is viszi magával a következő útra. Mert „valami történt közöttük”, amit Márk többször próbál tisztázni Pállal, de „rideg értetlenségre talál.” Márk magától a Mestertől kapja próbálkozásához a bátorítást: „Akadályozza meg, ülve, állva, guggolva vagy térdelve, ha kell, a kettészakadást, az önemészto testvérháborút.” Szobájában Márk csodálatos körülmények között megtalálja azt az inget, melyet megmenekülésekor otthagyott Jézus elfogásakor. Ezt felvéve áll Pál elé, de semmilyen jó szándék, próbálkozás nem segít kapcsolatuk rendezésében, Pál „elzárkózik”. „Többé nem tűri meg maga mellett, nem kell neki Márk. „Márk nem él Pál ajánlásával, mellyel Péter mellett tolmácskodhatna Rómában, inkább Alexandriában „saját gyülekezetet alapít: az Evangéliumi zsidók kiségházát.” Közben Pált Rómában kivégzik, s Márk féltve őrzött ingét egy nőnek adja. Már az sem jelentett számára megnyugvást. Ő maga is vértanúként hal meg, s „vértanúsága utolsó tiszta pillanatában arra gondol, hogy Pál ha megérte volna, és értesült volna az ő szörnyű haláláról, vajon megbocsájtott volna-e neki.” Kapcsolatokról szól a történet? Vagy arról, hogy a bibliai alakoknak is megvannak a maguk tépelődései? Sőt felelősségük az emberi kapcsolatok rendeződésében, és senki nincs védve, mindenki eljuthat addig a pontig, amikor már a lehetőségek végleg lezárulnak a megbocsátás területén? Igen, vannak párhuzamok. A „tizenhetedik századi francia-magyar diplomáciai” történetekkel is érintkezhetnek a régebbiek, de a sokkal későbbiek is. És érintkeznek is. A szerző is talál kapcsolódási pontokat, nyilván paradigmaszerűen. Jelölül annak, hogy „az örök különutas” sem kivétel a maga történeteivel bármely kor embereként. Az sem, aki csak úgy átmegy „a Moszkva téren”, meglát egy könyvet és azon gondolkodik, hogy meg tud-e felelni „valaminek”. Tehát Márk története hathat tovább.

„Josephus della Reyna megkísértése” az újabb fejezet. A „jámbor kabbalista” tudománya tulajdonképpen az ósátyákig nyúlik vissza, akik mint Ábrahám is, isteni kijelentés alapján értelmezték a világot. A mi kabbalistánk a történet szerint Madridban élt 1470 körül, amikor is az év „tavaszán” megjelenik neki Számáel, a pokol fejedelme, akit megláncol. Találkozásukat megzavarja Liliith, a „csábító démon, gyönyörű, égi tűzből alkotott nő”, aki az isteni kijelentés hagyományozott magyarázatának anyagát, a Kabbalát akarta tanulni a „jámbor kabbalista” mestertől. A találkozásból szerelmes mámor lesz és közben a megkötözött Ördög tömjént eszik, visszanyeri erejét, s megszökik. A mi kabbalistánk erre csalódottan a tengerbe veti magát. Josephus della Reyna felriad álmából. Az egész csak álom volt, de míg azon gondolkodik, egyszer csak Liliith áll meg előtte. Nyilván valamiért megszületett ez az írás. Ki mit olvas ki belőle. Nekem annyi is elég, hogy a legnagyobb tudomány emberét, ha az isteni kijelentéssel konfrontálódik, nem relativizálja semmi. Ami álmaiból valósággá lesz, az a kevés is megéri a fáradságot. De a kevésnél sokkal több az értelmezés útján felkínált gazdagság.

1 Tudomány és társadalom

A „Vonzások és városok” fejezet helyszíne látszólag Cfát, „a Genezáreti tó fölött”. Akik erre a vidékre menekülnek „az Ibériai félszigetről”, mindent kékre festenek, „hogyan az életvize, életege minden-kéjje elriassa, távoltartsa a halál angyalát”. Az emberek itt az „Írást” kutatják, hogy megtalálják „a dolgok értelmét”. Itt „az első kabbalisták” visszavonultan adták át magukat a kijenetés tanulmányozásának, s miközben beszűkültek számukra a külső világ, a belső, az ismeretek világa kitágult, „egyre szabadabb és fényesebb köröket vetve”. Rabbi Josef Caro története is itt indul. A „látás és látomás” embere volt ő. „Vele párba állítva” ismerjük meg „Salomo Molko, a vértanú” alakját. Josef Caro szava „egy emberöltőn át minden vitás, tudós kérdésben” döntő volt, Salomo Molko a pápával próbálkozott Rómában, meg akarja őt győzni arról, hogy „kívánatos” lenne a „zsidóság és kereszténység” egyesítése. „A későbbi Salomo Molko” lisszaboni, úgy hívják először: Diego Pires, „maránnus”, „újkeresztény” család sarja, aki „a legfelsőbb bíróság hivatalnokává lett”. Tudta „magáról, hogy születése szerint zsidó”. Őt nem kellett leleplezni zsidó gyökerei miatt, mint ahogy ez más korokban sokakkal megtörtént. Ismerte múltját, ugyanakkor „kivágasztja a szobája falára az első keresztények kőbe vésett keresztjeinek a képét”. Ezek a jelképek azt üzenték számára, hogy „bújjunk ki az álruhából”. Csakhamar Spanyolországban máglyára hurcolják azokat, akik hiába keresztelkedtek ki a zsidóságból, megvádolják őket „titkos judaizálással”. Beindul az inkvizíció. A portugál zsidók csak reménykedni tudnak, hogy a határ gátat szab a szörnyűségnek, és sokan „még görcsösebben próbálnának belesimulni befogadó környezetükbe”. Mások viszont, „a szív csökönnyösei” kitérnek a biztonságot jelentő keretektől, és megteszik visszafelé a „damaszkuszi utat”. Diego Pires az elsők között lépett erre az útra. Először két embertípusban látjuk a kettősséget, a tudományban és a gyakorlatban, mondjuk így, majd magában az emberi szívben, harcaival együtt. Az emberben, aki már a madarak színe kapcsán is csak hitén tud gondolkodni, hogy az fehér vagy fekete, igaz vagy hamis, maga pedig hithű vagy hitehagyott, köztes és változó, mindenhova vagy sehova nem tartozó? Álom és jövőt sejtető madárlövés, angyali jelenés, könnyű lángja nyit ablakot a történelemre, miután megismerjük Lisszabonban Reubenit, a zsidó herceget, aki azzal volt elfoglalva, „hogyan bejelentse a Messiás közeli érkezését”. A probléma csak az volt, hogy Reubeni Messiás eljövételére vonatkozó dátuma egyezett azzal a dátummal, melyet Diego Pires tudott meg a lángokból látomásában, s ezt el is mondta neki. A bátor Messiás hirdető megdöbben, annyira, hogy nevet változtat, így lesz Diego Piresből Salomo Molko. Livornóban találkozik, már rajongóként, Rabbi Caroval, akinek elmeséli történetét a lángokról. Közben jönnek hírek „már Portugáliából is” emberek megégetéséről, kíntásáról. Caro Cfátba indul, Molkót is hívja a könyvek és tudósok biztonságába, de Molkót nem engedi küldetéstudata. Rómába megy, ahol látomásban megtudja születésnapján bekövetkező halála és a Messiás eljövételének egy napra eső dátumának hírért, sőt a maga messiási küldetését is megismeri. Elmegy Kelemen pápához, aki nem érti miért kellene neki „az apostolok eredendő hitére” térnie? Születésnapján mérgezik meg egy Velencéből kapott borral, mert nem tűrik „messiási látomásait”. Rómát és Portugáliát katasztrófa sújtja az angyal szava szerint. Kelemen pápa elismeri őt, mint aki „az Úr felkentje”, ő pedig hirdeti a Messiás római eljövételét. A pápától viszik a máglyára, de a pápa kicseréli egy nyomorult kivégzése előtt. Molkó megszabadul a „tűzhalálból” és eldönti, hogy Cfátba megy, de közben Mantuában megégetik eretnekként, mikor „a város a császárt ünnepelte”. Később „Cfátban tűnt fel szellemalakja”. Caro megpróbál vele, szellemével találkozni, hátha megbocsátana neki, de

csak egy hangot hall: „Meváltás nincs. Legfőlőbb csendes építkezés, ha van.” Kár lenne mindenkinek szájába rágni az üzenetet, mely valahogy az építkezés irányába sodorna. A sok automatikusnak hitt megváltói szándék helyett, mely vallási ideológiák közepette veszi el az ember felelősségét, döntési szabadságát a jó győzelméért. A küldetésstudatunk tisztázásához van szükségünk a történetre, melynek száalai összeérnek. A miénk ugyan miért ne érnének össze, hiszen még mindig a jó győzelméért folyik a harc belső kettősségben, emberben, emberpárban.

„A szív csökönyöse” „élettörédek” gyűjteménye. Az egyik ilyen hőse Gabriel Acosta, aki portugáliai katolikus családban születik. Zsidó származása nem bélyegzi meg, jogi tanulmányai után „a káptalan kincstárnoka lesz”. Felfedezi, művelt ember lévén, belül érezvén különleges voltát, elszigetelődve, gyakorta könyvtárat járván, a Biblia mellett a Kabbalát és irodalmát. Megélve „a lélek forradalmát”, szépnek ígérkező karrierjének hátat fordítva, megtérőként kéri felvételét az amszterdami közösség vezetőjétől a zsidó közösségbe. Így menekül meg az inkvizíciótól. Abraham Miguel Cardozo madridi születésű orvos. Róla, a kabbalistáról szól a következő töredék. Abraham Miguel Cardozonak van egy orvos bátyja, Fernando. Miguel metéltfarkúnak titulálják egy beszélgetésben, s amikor ezt bátyjával megtárgyalják, Fernando kiböki, hogy apjukat egyébként „megégették volna”. A történet lényege, hogy mindkét testvér „visszatér az ősi hithez,” és Livornóból kap ajánlatot. Közben az első töredék hőse „felveszi az Uriel nevet”, de nem találja helyét, hiányzik korábbi élete. Az „üresfejű farizeuskodás” a gondja testvérei között. A szabadság levegőjét hiányolja, és „új bilincseket” nem akar. Velence lesz otthona. Livornóban Fernando is „nevet cserél: felveszi az Izsákot”, Miguel csak Ábrahám nevét teszi a magáé elé kötőjellel kapcsolva össze a régit és az újat. Közben erősen foglalkozik a Kabbalával, s „egy rabbi lányát veszi feleségül”. Tűzesetek hírére megy el Tripoliból. Személyiségéből tűz árad – mondják – körülötte. Ahol megfordul, tűz keletkezik. Ott is, ahol vásárol. Megszereti Reonát, mire testvére felháborodik, hogy két nője van. „Saját esküvőjét ő maga celebrálta”. Kiközösítik, de mégis Velencében marad. Hazugnak tarja azt a világot, melyben nem lehet valakinek két felesége. Hitt a maga igazában, a Messiásról álmódott, aki „a velencei Szent Márk térre” jött. Heródes és Heródiás alakja megelevenedik a képeken, ők a házasságtörők, „bűnbánó könnyeket hullatnak”. Noé alakja sem hiányozhat a Teremtő embermentő szándékával. Talán véletlen lenne a „három királyok” látomása? Számomra nem. Ez már a karácsonyi kegyelem magaslata, a megújulással, a feltámadott galamb képével. Még Salome is a Messiás fogadására siet. Csak a velenceiek nem vesznek észre semmit. Mindez Abraham Miguel kiváltsága csupán. Ragadozók elől menekülve Éva szobrának rá zuhanó fügefalevele ébreszti fel az álomból. Saul Morteria a gyülekezet vezetője celebrálta számára a megbocsátás rítusát. Neki, aki a szívére hallgatott csupán, tulajdonképpen az életet kellett megbocsátani, hogy élt. Az imaházban lett igazán megvetetté, amikor másoknak megengedte, „hogy átlépjenek rajta”. Mert hát ez volt a rítus: átlépni a bűnbánó fekvő alakján. Csakhát gyorsan magára hagyták azok, akik átléptek rajta. Vajon mi vezet oda, hogy a hamis messiás evangélistája szerepét is vállalja nyugtalan lelke? Hiszen ő csak „majom... a majmok között”. Aki megbélyegzi az embert, csak mert vállalja önmagát, átlép rajta. Maga is majmolója a világnak. Mások után jár kitaposott utakat. Na és az ember? Neki ne járna a megbocsátás, ha valóban ember? Lehet, hogy csak ezek az élettörédek is összeakarják szedni és illeszteni bennünk azt, ami még ha törédekesen is, de emberi maradt.

1 tudomány és társadalom

Talán a legnehezebb összefoglalni a könyv utolsó fejezetét. Ennek címe: „*A Rabbi cipője*”. Ennek anyaga széljegyzeteket tartalmaz „haszid történetekhez”. A téma nagyon hálás, hiszen a haszidok (hú, jámbor, kegyes) mozgalma a tizenharmadik század kelet-európai terméke. A kor kegyesei megelégtették a törvénytudók szigorú vallásosságát és egyszerűen mindenki számára elérhetővé tették oldottabb formában a hit üzenetét. Országunkban éppen a Hegyalján voltak ők kedveltek. A sátoraljai csodarabbihoz még Kossuth Lajost is elvitte Monokról édesanyja, akiről orvosai lemondtak. Az első igazán nagy haszid rabbi szerencsi születésű. A tanult tudósokkal szemben a haszidok a Tóra tanulmányozása mellett az egész életet alkalmasnak tartották arra, hogy Istenhez közel kerüljön az ember, mindenen keresztül, amit éppen tesz és gondol. Mozgalmukat Martin Buber munkásságán keresztül ismerjük, alapítójuk Baal Shem Tov, nevének rövidítése: best, a legjobb. A történeteket olvasva a szöveg eredeti értelme jut eszembe, a text, ami a textília alapja. Jellemzője az anyag színe, ami a fonákja felől nézve nem ismerhető fel. Mint a terítő esetében. A haszidok történetei nem kidolgozottak, sokszor éppen a poénjuk hiányzik és éppen ebben különböznek egyéb műfajoktól, anekdótáktól, meséktől, történetektől. Gondolkodni kell rajtuk, jobban, mint az egyébként szokásos. Talán a szerző dédapjától örökölhette ezt a témafeldolgozást, akit Rabbi Saulként ismerünk meg. Nem tudom, de nagyon jól áll neki. Nekem teljesen hitelessé teszi írását az egyik rabbi szava: „Sohasem fordult elő velem, hogy valaki megleckéztessen. Csak egyszer. És az is egy nő volt.” Nem megleckéztetésem ez az egész írás, de elgondolkodtat azon, hogy mennyire vagyunk ott a szóban mi, akik beszélünk. Mert a dédapáról azt olvassuk, hogy ugyan „már nem ismerhette személyesen a Mestert, csak sokat emlegette, szegről-végről valahogy, de mivel szerette és mesélte a történetet – hát megtörtént vele magával is.” Ez a szó varázsa a történetekben és ez a velünk való megtörténés teszi vonzóvá a mondottakat minden és semmi átjáróiban, az én-te-mi összekapcsolódásának energiatöbbletében, analógiák és különbözőségek területén. Mindenhol, ahol esélye van a boldogságnak. Mert erre bátorítanak, erősítenek a történetek a csenddel, a cipő bekötésének mikéntjében megjelenő részletességgel. Mert hát ez az a sokkal több, ami nem egyszerűen csak a részletek összége. Ehhez a sokkal többhöz mi is kellünk. Az olvasó döntése, életérzése, életértékelése történésről történésre. Egy-egy haszid történet ezen az úton csak a pillanat diagnózisa, melyre a tudatos gyógyuláshoz és gyógyításhoz nélkülözhetetlenül szüksége is van az embernek. Hát erre is jók ezek a széljegyzetek. Az összevisszaság fonákságának másik oldalán megrajzolják az élhető élet körvonalait, megmutatva annak járható útjait.

Koncz Gábor

A pataki kollégium visszavételének (1989–1990) történelmi körülményei

Immár negyedszázad távlatából, messziről vagy kívülről nézve, összemosódnak a hónapok, egymásba csúsznak az évek eseményei. Ezért is szükséges hangsúlyozni: a *Sárospataki Református Kollégiumot a pártállamtól vettük vissza. Tehát a Kollégium egyházi keretek közötti újra indítása nem a rendszerváltás következménye, hanem a rendszerváltás előkészítésének, folyamatának része, sőt jelentős tényezője volt.*

Az Állam és a Magyarországi Református Egyház közötti, 1948-as Egyezmény szerint, a Sárospataki Református Kollégium (korábbi nevén: Főiskola) a Tiszáninneri Református Egyházkerület tulajdonában és működtetésében maradt. A „fordulat éve” (1948) után azonban a diktatúra kiterjesztésének és tombolásának egyik szomorú eseménye volt az, hogy 1951-ben a központi egyházkormányzat megszüntette a pataki Teológiát. Majd 1952-től, az épületek jelentős részével együtt, a Gimnázium állami fennhatóság alá került, Sárospataki Rákóczi Gimnázium névvel. Egyházi kezelésben maradt a Nagykönyvtár, Múzeum, Levéltár és az Adattár; Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei elnevezéssel. A központi egyházi vezetés felajánlása, árulása miatt az Egyházkerület tiltakozott, ezért egy időre magát a kerületet is megszüntették.

A megszüntetés, feldarabolás általános és konkrét körülményeiről gazdag irodalom jelent meg, folyamatosan kiegészülve a visszaemlékezésekkel és a más témájú írások keretében egy-egy momentum említésével.¹

Édesapám, Dr. Koncz Sándor (1913–1983) akkor teológiai tanár, a Gazdasági Választmány elnöke volt Sárospatakon. Küzdött a megmaradásért. Ezért is szenvedett hátrátételt. Alsóvadászon volt lelkész, 1952–64 között nem publikálhatott. Tisztelték és ő is szerette a falut. A család részben a kert műveléséből élt... Ám egy nagy ívű teológiai, filozófiai pályafutás összeomlott.² Gyermekkoromban napi téma volt: megszüntették, elvették...³

Jelen írásom *továbbírt* tanulmány.⁴ A korábban megjelentek alcímében a Sárospataki Református Kollégium *Alapítvány* szerepelt, mert akkor döntően ennek létrehozási körülményeit tárgyaltam. Most itt bővítem és tágítom a témakört. Pontos volt az első közlés szerkesztője által, az akkori vázlatához adott alcím. *Történelmi körülményeket*, tehát dimenziókat, tényeket és szándékokat tekintettem át; vázlatként, feladat megjelölésként, egy készülő, dokumentumokkal is alátámasztott tanulmányhoz. A megállapítások a személyes sorsként is megélt és vállalt nézeteimet tükrözték és tükrözik, tehát nem feltétlenül estek vagy esnek egybe az Alapítvány mindenkori Kuratóriumának vagy a közlést vállaló kötetek szerkesztőinek álláspontjával.

Láttam, mint ezredéveken át előttem már sok millióan: a parázs izzik, fellobban, ellobban... Ajánlom az utókornak most is e zsarátnokot... Hiszen a visszavétel igénye lappangott és felmerült a napi beszélgetésekben, az évente ismétlődő öregdiák találkozókon, az

1 Tudomány és társadalom

öregdiák szerveződések eseményein. A követelés nyilvánosan először Pápán hangzott el, a református templomban, 1981-ben, a Pápai Református Kollégium létrehozásának 450. évfordulóján. Sinkovits Imre követelte emlékezetes szónoklatában: „Adják vissza a Pápai és a Sárospataki Református Kollégiumokat!” (Az ünnepségre piros Zsigulival autótunk Édesapámmal. Utolértük az állami és egyházi fekete autók konvoját... „Menj be közéljük, mégiscsak koronatanút szállítasz...”.) Jómagam konkrétan ekkortól foglalkoztam a visszavétellel. Ez az írás az 1989–90-es történések közvetlen előzményeiről szól. A végén összefoglalom majd a *még tovább írni* lehetőségeit és feladatait.⁵

Dimenziók

Ha a cél, a vállalás, a feladat, a szolgálat dimenziójában elemezzük, akkor a *Sárospataki Református Kollégium Alapítvány előkészítése, létrehozása és kezdeti működése a Kollégium visszavételi folyamatának*, az egyházi keretek közötti működtetés beindításának része. Ha a szervezeti formát, a jogi személyt és a mögötte lévő jóakarátú emberek sokaságának cselekvő akaratát nézzük, akkor az *Alapítvány létrehozása a társadalom visszavételi folyamatának*, a civil szerveződések, a nonprofit szektor kialakulásának része. A Kollégium hunyorgó parazsát személyekkel sokszorosan összekapcsolt, de szociológiailag mégiscsak jól elkülöníthető *dimenziók*, szervezetek és szerveződések tartották életben.

- 1) A *Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei*, amelyek esetében maga az épület, a személyek, a munka minden ága, összességében az évi több ezer látogatóra is kisugárzó szellemiség a Kollégium múltjához és lehetséges jövőjéhez egyaránt kapcsolódott.⁶
- 2) Az *állami Rákóczi Gimnázium*, ahol az épület és felszerelés, a tanárok jelentős része, a családirag a Kollégium múltjához kötődő diákok, a tananyagok, történetek és hagyományok kapcsán sokszor deklarált (számtalan esetben igen emlékezetesen, az oktatásszociológia által ismert „rejtett tantervként” működő) pataki szellem élt és hatott.⁷
- 3) *Személyiségek*, akik között épp úgy voltak a pataki szellemet nyilvánosan képviselő, közismert értelmiségiek, mint sokak vagy csak kevesek által ismert párt- és kormányzati tisztségviselők; minisztériumi, főhatósági tisztviselők, diplomaták, katonatisztek; egyházi emberek; az egyházhhoz kötődő vagy csak Patakhoz kapcsolódó személyek.
- 4) Az *öregdiákok évfolyam-találkozói* évente június végén a Gimnázium akkor Dísz-, ma (ismét) Imatermében. Nagy történelmi elemzési lehetőség az évtizedek alatt elhangzott beszédek feldolgozása. Tény, hogy nem csak a pataki szellem élt e fórumon, hanem a Kollégium visszavételi igénye is sokszor felvetődött.⁸
- 5) Az *öregdiák baráti körök* közül az első Budapesten jött létre; majd Miskolcon, Debrecenben, Nyíregyházán, Sárospatakon és Ózdon is megalakultak és működtek ezek a jogi személyiség nélküli társaságok. Harsányi István kezdeményezésére, az 1960-as évektől először asztaltársaságként, később a Hazafias Népfrent keretében működő budapesti társaság bizonyíthatóan minta, bátorító erő, módszertani segítség volt számos civil szerveződés létrejöttéhez, a „szabadság kis köreinek” (Bibó István), a társadalom visszavételének egyik igen fontos példáját, események százának keretét adta. (Az, hogy Sárospatak 1968-tól újból város, e mozgalomnak, elsősorban Harsányi István, Béres Ferenc, Pécsi Sándor és a velük egyetértő volt pataki diák politikusoknak köszönhető.)⁹

- 6) A Tiszáninneri Református Egyházkerület és az ország más kerületeinek *gyülekezeteiben* sok-sok pataki kötődésű lelkész és gyülekezeti tag gondozta, éllette a parazsat, az előző szerveződésekén kívüli (vagy azokhoz csak esetlegesen kapcsolódó) tevékenységével, szellemiségével, példájával.¹⁰
- 7) *Feltétlenül fontos megemlékezni a külföldre szakadt volt patakiakról*, közülük kiemelten is az USA-ban élőkéről, akiknek bátorító szellemi és anyagi segítsége ugyancsak lényeges tényező volt a láng fellobbantásában.¹¹
- 8) Különös szépsége a történetnek, hogy *számos olyan személy és csoportosulás éllette a pataki szellemet, akiknek nem volt iskolázási, lakóhelyi vagy származási köze a hajdani Kollégiumhoz*. Dokumentálható ez különböző eseményeken elhangzott beszédekkel, írásokkal, filmekkel, adományokkal vagy olyan jelentős szerveződésekkel, mint a Dél-Koreai Keresztyén Üzletemberek Társaságához kötődő személyek által, Szöulban létrehozott és a Kollégiumnak igen jelentős támogatást adó „Sáros Mission” csoport.
- 9) Végül, de nem utolsó sorban természetesen lett volna, majd pedig természetessé vált az, hogy *a Tiszáninneri Református Egyházkerület mint szervezet is gondozta a parazsat*. A természetesség széles körben ható megnyilvánulása volt az egyház részéről *A Sárospataki Református Kollégium története* című, 1981-ben kiadott, igen jelentős kötet.¹²

Az 1980-as évek elejétől tapasztalható volt a fenti szerveződések keretében folyó, a párázs lángra lobbantását remélő, szerteágazó folyamatok összefogására irányuló törekvés. *Az összehangolás munkája négy helyen erősödött meg:* 1) Sárospatakon, a Gyűjtemények keretében. 2) Miskolcon, az Egyházkerület Elnöksége és a velük kapcsolatban álló Pataki Diákok Miskolci Társasága munkájában. 3) A Sárospataki Öregdiákok Budapesti Baráti Köre tevékenységében. 4) Az USA-ban sokak áldásos munkájával, de elsősorban Osterhaven professzorhoz és Bertalan Imre nagytiszteletű úrhoz kötődően.

A *Tanúim lesztek* című kötetben Kürti László összefoglalta a Kollégium visszavételének általa ismert politika történetét, de nem érintette a fent vázolt társadalomtörténeti hátteret.¹³ E háttér lényeges eleme az Alapítvány létrehozása és kezdeti működése. Az alapítványok jogintézménye 1987-ben került vissza a Polgári Törvénykönyvbe. Ekkortól lehetett szó arról, hogy a pataki szellemet ápoló társadalmi törekvéseket, az anyagi erőforrásokat is mozgósítani tudó, jogi személyiség keretébe kellene integrálni.

Ma már kideríthetetlen, hogy az Alapítvány ötletét ki mondta ki először. Az azonban bizonyítható, hogy a Sárospataki Öregdiákok Budapesti Baráti Körének rendezvényei nemcsak ápták a pataki szellemet, de a kör a társadalom visszavételének, a civil szerveződések tömeges létrejöttének egyik mérvadó példája, hivatkozási alapja volt. Az is dokumentálható, hogy az 1980-as évek rendezvényei nemcsak múltat idéztek, hanem tudatosan kapcsolatokat szervezve a jövőt készítették elő. Az Alapítvány 1989-ben e baráti kör bázisán, Budapesten, a Hazafias Néprfront I. Kerületi Bizottságának helyiségében jött létre, ott, ahol a baráti kör éveken át működhetett.

Tények

Hörcsik Richárd, Ifj. Újszászy Kálmán, Kürti László, Szentimrei Mihály, Bertalan Imre, Szathmáry Béla, Béres Ferenc voltak azok, akikkel én magam a legtöbbet beszélgettem,

1 Tudomány és társadalom

tárgyaltam az Alapítvány létrehozásáról, és persze a családom tagjai: Édesanyám, Éva nővérem, Gerti feleségem! 1987–88-ban egyrészt világossá vált, hogy a Kollégium visszavételével kapcsolatos szándék és a politikai vezetés visszaadási hajlandósága mellett fel kell mutatni az egyházi szervezetektől független, a visszavételre irányuló határozott és széleskörű társadalmi akaratot. Tekintettel arra, hogy akkor egyáltalán nem volt biztos az, hogy az állam a normatív finanszírozást az egyházi iskolákra is kiterjeszti (ezt csak az 1990. évi XXIV. törvény deklarálta, amelynek létrejöttét a mi mozgalmunk is motiválta), szükségessé vált az anyagi alapok megteremtésén dolgozni. Már akkor látszott ugyanis az, amit azóta huszonöt év sajnos bizonyított: az Egyházkerület a Kollégium költségeinek csak töredékét tudja fedezni. Jöttek ígéretek az USA-ból: jóakaróink egy 10 millió dolláros (!) alap létrehozásán fáradoztak, de ehhez is kellett a hazai társadalmi segítség. A tényleges amerikai támogatás anyagi és szellemi hatása áldásos és elvitathatatlan, de a kezdeti szándékoknak végül is csak a töredéke vált valóságossá.

Az Alapítványt tehát, mint a társadalmi akaratnak jogi személyiségben is megnyilvánuló kifejezőjét, az anyagi erőforrások összegyűjtésének koordinátorát és a Kollégiumért dolgozó, de attól és az Egyházkerülettől is független, szellemi erőket összefogó szervezetet kívántuk létrehozni. A sok-sok beszélgetés, tárgyalás, rengeteg munka, egyeztetés kavalkádjából kiemelkedően kedves emlékem az, amikor Bertalan Imre, lelket öntve belénk, mondta: „eljött az alkalmas idő”; utalva az 1. Krón 12. 32-re: „Akik felismerik az idő alkalmas voltát...”

Az Alapító Okirat első, jogászai vázlatát, már akkor örök tanulságul, jegyzetekkel ellátva eltettem, mert ezt követően számos konzultáció alapján dolgoztam ki, és négyszer írtam át a szöveget. Minden mondathoz körültekintő elemzéseket, megfontolásokat készítettem. E sokak véleményét felhasználó munka nem véletlenül vált több későbbi alapítvány, egyesület létrehozásához kiinduló forrássá.

Az alapításra összegyűltek tanácskozását vezettem, a pontonként elemzett és megvitatott Alapító Okirat aláírása 1989. február 3-án történt meg. Figyelmet fordítottunk arra, hogy a jelenlévők és a később aláírók, majd a csatlakozók tükrözzék a társadalom rétegződését. Mivel a Sárospataki Református Kollégium visszavételének ügyét a tudatos felvállalás előtt örökölttem, ügyeltem arra, hogy az első aláíró – Illés István méhész – annak az alsóvádaszi gyülekezetnek a tagja legyen, amely hajdani teológiai tanár Édesapámat, Koncz Sándort befogadta.

Arra is ügyeltem, hogy Édesanyám, Koncz Sándorné (1919–2013), született Harsányi Ilona, aláíróként jelen legyen. Az aláírók többségével és az akkor megválasztott, 15 tagú Kuratórium minden tagjával előzetesen (másokkal együtt) alaposan konzultáltam. A személyek kiválasztásánál az alábbi szempontok domináltak: 1) Legyenek széles körben ismert, mozgósító erejű nevek. 2) Tükröződjön a jogfolytonos, történelmi kollégiumi múlt. 3) Képviselőket kapjanak az öregdiák baráti körök, a falusi gyülekezetek és a Gyűjtemények is. 4) De ne legyen a Kuratóriumban benne az Egyházkerület, a mindenkori függetlenség miatt; s ne legyen benne az akkori Gimnázium vezetősége, az akkor még jogos óvatosság miatt. Az igen jó, sőt ünnepélyes és emelkedett hangulatú alapító gyűlés, a kuratóriumi kinevezés után lelkes, alapos, ám nagyon sok feszültséggel, bonyodalmakkal terhes munka kezdődött el. Az Alapítványt végül is 4. Pk. 60/1990/2. számú végzéssel, 60. sorszám alatt vette nyilvántartásba a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bíróság.

Az Alapítvány kezdeti történetének megírásához tudni kell, hogy jó darabig a személyek és problémák átfedése miatt összefonódott az alábbi szerveződések munkája: Sárospataki Öregdiákok Budapesti Baráti Köre (és más baráti körök, valamint ezek jogi személyiségű egyesületté alakulása), a Kollégium visszavételi ügyeit tárgyaló Vegyesbizottság, a működtetést előkészítő Igazgatótanács, majd ennek Operatív Bizottsága, az Igazgatótanács Választmányai, az új egyházkerületi elnökség által életre hívott Ideiglenes Igazgatótanács, majd a különböző összetételű igazgatótanácsok.

Aztán a történet részei még: a Református Megújulási Mozgalom, a Tiszáninneri Lelkész Egyesület, a később létrejött teológiai és gimnáziumi alapítványok, a külföldi szerveződések, az Egyházkerület Közgyűlése, Elnöksége és persze a Kollégium részeinek (Gimnázium, Teológia, Gyűjtemények, Internátusok...) mindenkori vezető testületei. *A sok jó szándék egyrészt a munkamegosztás természetessége miatt tagolódott, másrészt áldatlanul széttagolódott.*

Szándékok

Kiknek a szándékai? A vázolt összetettség ellenére, alapos elemzéssel lehetne ugyan nevesíteni, de most terjedelmi korlátok miatt csak a saját véleményemet vázolom.

A történelmileg kipróbált hagyományokra épülő, *egységes Kollégiumról gondolkodtam, amely független a mindenkori egyházkerületi elnökségtől.* (Az Egyházkerület fenntartó és felügyelő, de nem tulajdonos és nincs operatív jogköre.) Már szinte az első óráktól rémülten éreztem: meghatározó személyek és erők érdeke a széttagolt, önálló gazdálkodású intézmények működtetése. Az egyházkerületi elnökségek közös vonása volt a közvetlen részvétel, a fenntartásnak viszont csak töredékét képes az egyház vállalni.

A visszavétel alapelveinek a türelmet tekintetem. A Vegyesbizottság által hosszasan kidolgozott megállapodás a megegyezésem mintapéldája, hivatkozási alapja lehetett volna. Tudomásom szerint máig nem hozták nyilvánosságra, így sok félreértés kimagyarázhatatlanná, sok kínos feszültség elkerülhetlenné vált. *Nem az egyház diadalmaskodott a történelem felett, hanem a társadalmi akarat nyilvánult meg az egyház történelmi szerepének érvényre jutása érdekében,* ám a társadalom világi dimenziójának határozottabb egyházi szerepét a mindenkori elnökség nem tudta integrálni.

Bár az Alapítvány határozottan független jogi személy volt, az „értelmes hit, cselekvő erkölcs” koncepció jegyében próbált működni, de a fenti ellentmondásokat nem tudta áthidalni. Minden bel- és külföldi törekvést, szellemi, szervezési és anyagi hozzájárulást tisztelettel elismerek, ám éppen a Kollégium jövőjére figyelemmel merem megállapítani: az Alapítvány a szándékhoz, a lehetőségekhez, a várakozásokhoz és főleg a szükségletekhez viszonyítva a szellemi és anyagi erőforrásoknak csak töredékét tudta mozgósítani. A pataki szellemben lévő vélt energiákat, a gazdaság és kultúra összefonódásának felhajtó erejét, *a Kollégiumnak mint a térség szellemi és egyben gazdasági központjának kialakítását az alapítványi erők nem tudták elérni.*

Szükség lett volna arra, hogy a Kollégiumot *felkészült, sokoldalúan képzett, itthon és külföldön elismert, tárgyalóképes, karizmatikus személyiség* vezesse a helyszínen, Sárospatakon. Sokan tartottuk erre alkalmasnak Hörcsik Richárdot. Az áldatlan vezetői anomáliák és válságok során nem sikerült elérni pozícióba kerülését.

A Kollégiumért küzdök népes táboremében, a számos szerveződésben egyszerre volt jelen a jó szándék és a bizalmatlanság. Az igazgatási, szakmai kérdéseket átmetszették az

1 Tudomány és társadalom

egyháziassággal kapcsolatban markánsan eltérő nézetek. A szervezeti és gazdasági kérdésekben, az operatív megoldásoknál a koncepció és a távlatosság „hátrátételt szenvedett” a napi, személyes érdekek érvényesítése miatt.

Mindebben az Alapítvány a kiegyensúlyozó, stabilizáló, erőforrásokat mozgósító, kritikus helyzetekben a szükséges támogatást folyósító, a társadalmi érdeklődést bizonyító szerepet töltötte és töltheti be.

Jómagam mindeneként vettem részt az Alapítvány létrehozásában és működtetésében. Először, mint a létrehozás egyik generálója és megszervezője. Aztán Édesanyám helyettesítője a Kuratóriumban. A hatékonyság javítása, az új feladatokra való felkészülés miatt átalakított Kuratóriumban mint tag és társelnök dolgoztam. A visszavételi tárgyalások során a Vegyesbizottság majd az Igazgatótanács tagja, egy ideig a Gazdasági Választmány elnöke voltam, majd mindenünnen kiszorultam. Végül, 1995. december 16-án minden alapítványi funkciómról lemondtam.

Azóta e téren a rendszerváltással és a nonprofit szektor kialakulásával szorosan összefüggő, meglehetősen bonyolult folyamatok jegyzet anyagának feldolgozásával foglalkozva, rendszerezem a történet hosszabb távra tanulságul szolgáló jellemzőit. Szerveztem az SRK és Sárospatak város stratégiai fejlesztési koncepciójának kidolgozását... Ezeket a munkákat a hajdan Patakhoz is kötődő Weöres Sándor üzenetével (*Résumé*) foglalom össze: „*Mindünknek mit kívánjak // örök próbánk előtt? // Kevesebb élet vágyat // és több életerőt.*”

Lehetőségek és feladatok

Össze kell gyűjteni és elemezni az előkészítéssel (pl. a találkozás beszédek elemzése..., az amerikai törekvések...), a visszavétellel kapcsolatos utalásokat, emlékezéseket, dokumentumokat. Különösen fontos az állami és egyházi, 1989–1990-es Vegyesbizottság tárgyalásairól készült magnófelvétel megtalálása, leírása és elemzése (... no és annak megmagyarázása, hogy ez mindmáig miért nem történt meg...), az egyházkerületi iratok és levelezés áttekintése.... Szükséges a még élőkkal interjúkat készíteni.

Elemezni kell az akkori politikai vezetés visszaadási szándékát, különös tekintettel a Sárospatakhoz és egyes hajdani személyiségekhez kötődő, politikai és állami, gazdasági vezetők személyes szándékaira, segítségére. Lesznek itt tanulságos meglepetések...

A visszavételi előkészítésében, tényében és az SRK egyházi újraindításában vitathatatlanul fontos volt Kürti László főtiszteletű püspök úr szerepe. Ám ennek elemzése ma különösen érdekes, tekintettel az újabb kutatások szerinti politikai kapcsolataira...

Szociológiailag is izgalmas téma az indítás személyi összetételének, szervezeti feltételeinek, a felkészültség és felkészületlenség dimenzióinak elemzése; az eltérő kegyességek és racionalitások bemutatása, a szervezeti-, szabályzati- és személyi viták áttekintése.

A kép akkor lesz teljes és a megállapítások a jövő számára használhatóak, ha bemutatjuk az SRK és a város akkori és mostani kapcsolatait. No és persze mindebből le kell tudni vonni a megfelelő, jövőt építő következtetéseket: a diákság, a tanárok, szülők, érdeklődők, a város, a Kollégium és az Egyházkerület érdekében!

A Kollégium „*Féltétek az Istent és néki adjatok dicsőséget!*” bibliai jelmondata mellett, történelmileg gyakran idézték és idéztük Sárospatakon: „*Hánykódik, de el nem süllyed...*” Ma és holnap is ezzel erősítjük magunkat...

Jegyzetek

¹ Az irodalom jelentős részét összegyűjtöttem, elemeztem. A témakör iránt érdeklődőknek, szakdolgozatot ill. disszertációt készítőknél szívesen segítek. Dr. Koncz Gábor PhD., egyetemi magántanár, főiskolai tanár, a Magyar Comenius Társaság alelnöke, a TIT Stúdió Egyesület igazgatója, 1113 Budapest, Zsombolyai u. 6., www.tit.hu, Tel: 06-30-487-5466, e-mail: drgaborkoncz@t-online.hu

² „Válság és váltság” címmel, interneten is közvetített konferenciát rendeztünk 2013 novemberében Sárospatakon, Dr. Koncz Sándor születésének 100. évében. Az előkészítés leírása és az elhangzottak anyaga a www.tit.hu honlapon elérhető.

³ Most, hogy a korábban, harmincegy évig Budapesten, a Várban, az általam vezetett intézmények esetében ugyanez határozta meg a mai életemet, immár történelmi háttérrel dolgozom párhuzamossá vált élettörténeteink feldolgozásán.

⁴ Az eredeti kézirat 1999. január 3-án készült. Publikációk: Dr. Koncz Gábor: *Parázs és idő. A Sárospataki Református Kollégium Alapítvány létrehozásának történelmi körülményei.* In: Bolvári-Takács Gábor (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium Alapítvány első tíz éve 1989–1998.* Sárospatak, 1999. 7–15.o.; Dr. Koncz Gábor: *Parázs és idő. A Sárospataki Református Kollégium létrehozásának körülményei.* In: Szabó Csaba (szerk.): *Sárospataki Református Kollégium Alapítvány 1989–2009. Jubileumi kiadvány,* Sárospatak, 2009. 22–27.o.

⁵ A visszavételnek is van szórványos, nem rendszeres irodalma. Ezekhez viszonyítva is jelentős haladás az, hogy Hörcsik Richárd előadásban és még kéziratban lévő tanulmányban, 2015-ben, személyes tapasztalatait megidézve foglalkozott a témával. Erre itt most nem térek ki, szorgalmazom a közlését, majd megszervezem a két írás közös vitáját. Ennek tanulságai alapján felül kell vizsgálni és elemezni szükséges a két dolgozatban leírtak lényegét és felkutatni a múlt megértéséhez még szükséges egyes részleteit.

⁶ Vö: Szentimrei Mihály: *A Sárospataki Református Kollégium 20. századi virágzása, felszámolása és újraindulása,* in: Kováts Dániel (szerk.): *Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, Sátoraljaújhely,* 1995.

⁷ Vö: Benke György – Pólos László – Szabó Csaba (szerk.): *Pataki tanáraink (1931–1952).* Sárospatak, 2005. A fogalomról részletesen lásd: Szabó László Tamás: *A „rejtett tanterv”.* Budapest, 1988.

⁸ Az első ilyen, több évfolyamot érintő öregdiák nagy találkozóról a Főiskola 1926–27. évi értesítőjében adtak hírt. Vö: Bolvári-Takács Gábor: *A sárospataki öregdiák mozgalom 19–21. századi kronológiája. Intézménytörténet és közművelődési dimenziók (elektronikus adattár, 2011):* http://www.zempenimuzsa.hu/oreg_diak_krono.htm

⁹ Vö: Bolvári-Takács Gábor: *Tények és tendenciák a pataki öregdiák-mozgalom történetében.* In: Szabó Csaba (szerk.): *Sárospataki Református Kollégium Alapítvány 1989–2009. i. m.*

¹⁰ Vö: Benke György: *Akik előttünk jártak, Miskolc, 2001; uő: Akik előttünk jártak 2. Mezőkövesd, 2007.*

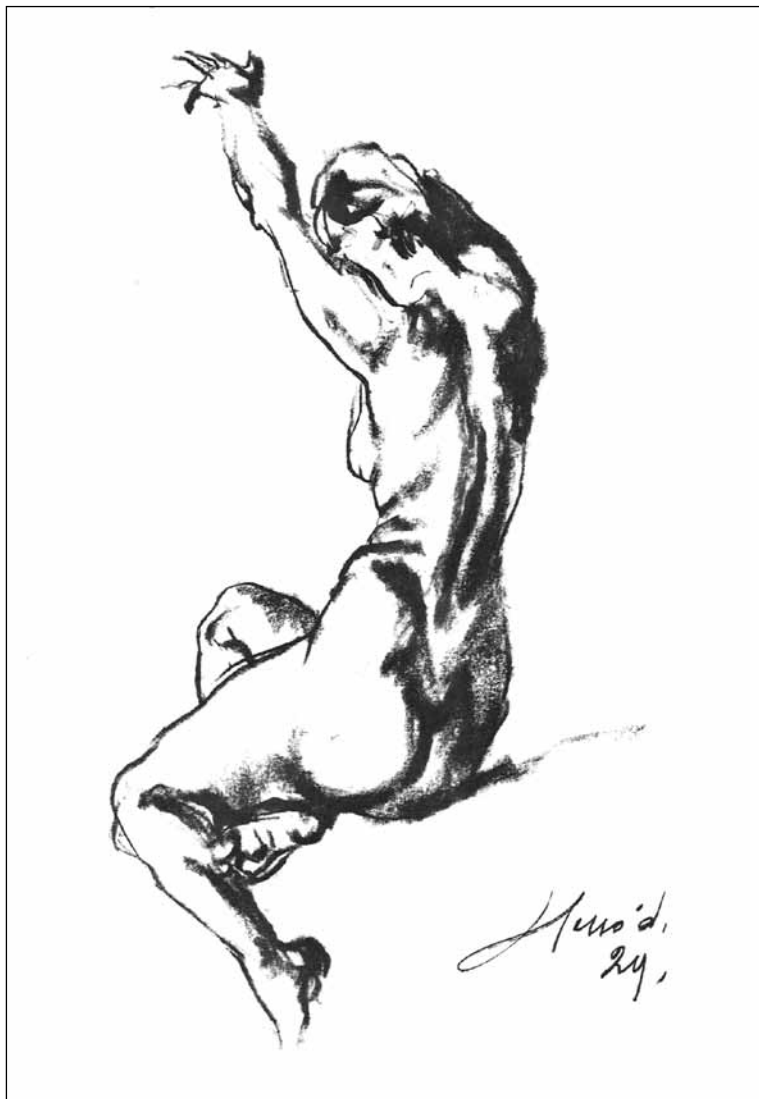
¹¹ Vö: Bertalan Imre: *Az újrakezdés népe. Az amerikai magyar reformátusság száz éve.* Budapest 1997.

1 Tudomány és társadalom

¹² Barcza József (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, Budapest, 1981.

¹³ *Tanúim lesztek. Emlékkönyv. Vallomások, megemlékezések Sárospatakról és a 465. éves Református Kollégiumról, a magyar honfoglalás 1100. évében.* Szerkesztők: Deák Gábor, Demeter Gyula, Simonné Gajda Edit. Miskolc, 1996. 77–87. o.

Akt